RNI No. MAHMUL/2013/54090

ISSN-2349-3984
Fifth Year Issue - XVII

MANAVLOK RESEARCH BULLETIN

(A Quarterly Journal)

January - March 2017
Peer Reviewed and Refereed Journal

Women's Issues & Challenges

MANAVLOK'S COLLEGE OF SOCIAL SCIENCES
Post Box No. 23
Ring Road, Ambajogai, Dist.Beed, (MS) Pin-431 517
E-mail:- manavlok1999@gmail.com
Websit :- www.manavlok.org

MANAVLOK RESEARCH BULLETIN

RNI No. MAHMUL/2013/54090

ISSN – 2349-3984
FIFTH YEAR ISSUE –XVII

MANAVLOK RESEARCH BULLETIN

(A QUARTERLY JOURNAL)

JANUARY – MARCH 2017

MANAVLOK'S COLLEGE OF SOCIAL SCIENCES, AMBAJOGAI
Post Box No-23
Ring Road, Ambajogai, Dist. Beed, (MS) Pin -431517
E-mail:-manavlok1999@gmail.com
Website:- www.manavlok.org

Manavlok Research Bulletin is published quarterly in the Month of March, June, September & December every year
by
Manavlok's College of Social Sciences, Ambajogai, Dist Beed.

Chairman
Dr. Prakash Jadhav
Principal,
Manavlok College of Social Sciences

Editorial Board
Dr. Nazir Sheikh
Editor
Manavlok's College of Social Sciences
Dr. Arundhati Patil
Manavlok's College of Social Sciences
Dr. Rama Pande
Manavlok's College of Social Sciences
Asst. Prof. Sukeshini Jogdand
Manavlok's College of Social Sciences

Advisory Board
Dr. E. N. Ashokkumar,
Director, School of Social Sciences, Solapur Univeristy, Solapur
Dr. Smita Awachar,
HOD, Department of Sociology, Dr. B.A.M.University, Aurangabad
Dr. Pushpesh Kumar,
School of Social Sciences, Central University, Hyderabad
Prof. Vilas Bet
Dept. of Social Work, Walchand College, Solapur (Rtd. Prof.)
Dr. Prakash Kathare
School of Social Sciences, S.R.T.M. University, Nanded
Dr. Pandit Chavan
Vasantrao Naik Mahavidyalya, Nanded.
Dr. Nilesh Deshmukh
Principal, Ramrao Sarnaik College of Social Work, Washim.
Dr. Ashok Chavan
Assst. Prof. Late Rameshrao Varpudkar College, Sonpeth, dist. Parbhani

Date of Publication :-25 March- 2017

Payment by Demand Draft/M.O in favour of :
'Principal Manavlok's College of Social Sciences, Ambajogai.'
Price : Rs. 100/-

Typeset By:- Niranjan Jogi, Bibhishan Ghadge, Ramdas Kale
Manavlok's College of Social Sciences, Ambajogai

MANAVLOK RESEARCH BULLETEIN

Theme for forthcoming issue

TRIBAL ISSUE AND CHALLENGES

April - June 2017

Research articles/papers up to 3000-4000 words are invited on the above mentioned themes. The authors are requested to send the articles/papers/review of books etc in the form of hard and softcopy or email. The article should reach before the last date of submission at the below address.

Principal,
Manavlok College of Social Work,
Ring Road, Ambajogai Dist Beed.
Maharashtra-431517
Email:- manavlok1999@gmail.com

Manavlok's college invites research papers and reviews for Manavlok Research Bulletin. The research paper must be original and unpublished. The Editor is not responsible for the papers that have appeared elsewhere.

The views expressed in the articles published in the Journal are those of the Authors and the Manavlok's College of Social sciences, Ambajogai- Manavlok's Research Bulletin does not hold itself responsible for them.

CALL FOR PAPERS

Manavlok Research Bulletin (a Quarterly journal) ISSN: 2349-3984

Manavlok College of social sciences (college of social work) has started multilingual (English, Hindi & Marathi) quarterly journal with ISSN No. which publishes in March, June, September and December every year. It is aimed to promote the quality research articles/paper. This journal provides a platform for the researcher, academicians, social work professionals and students from the discipline of social sciences.

Call for Papers: - Quality research papers/articles are invited in English, Hindi & Marathi language.

Guidelines for paper submission :-

- Papers should be typed in MS Word, Times New Roman, Font Size 12
- For Marathi &Hindi use DVB-TTsurekh, Font Size 14
- Full paper should not exceed more than 3000 words.

Guidelines for Autours :-

- ABSTRACT (TNR 11 Bold)
- KEYWORDS (TNR 11Bold)
- INTRODUCTION (TNR 11 BOLD)
- HEADING S (TNR 11 BOLD)
- FIGURES AND TABLES (TNR 11 BOLD)
- CONCLUSIONS (TNR 11 BOLD)
- ACKNOWLEDGEMENTS (TNR 11 BOLD)
- REFERENCES (TNR 11 BOLD)

Format for research article:-

1. Abstract
2. Key words
3. Introduction
4. Problems/objectives
5. Methodology (coverage, sampling, tools of data collection and data analysis, use of statistics etc)
6. Conclusions
7. References :- References should be embedded in the text in a consistent style, for instatnce, Patil, A.S. 2013. "Social Work Research: An Overview", Aai Publications, Ambajogai.

Research paper/Article to be sent Email :-manavlok1999@gmail.com, **Hard & Soft** copy at College Address

Subscription Amount :

1) Annual Individual Membership - Rs. 1000/- + Rs. 160/- (reg. postal charges)
2) Annual Institutions Membership - Rs. 1200/- + Rs. 160/- (reg. postal charges)

(Payment by DemanDraft/M.O in favour of - Principal, Manavlok College of Social Sciences. ambajogai)

3) **Bank Details. :-** Bank of Maharashtra, Branch Ambajogai
A/C/ No. – 60178141511,
IFSC Code- MAHB0000037

Note : New Subscription fees will be effective from 1st July 2015 to onwards.

Contact :

- Dr. Prakash Jadhav, Principal, Manavlok's College of Social Sciences, Ring Road, Ambajogai, 431517 Dist Beed (Maharashtra) Cell No. 7770015050
- Dr.Arundhati Patil - 9422744166, Dr.Rama Pande-9405343510, Lect. Sukeshini Jogdand-9405826977.
- Dr. Sheikh Nazir, Editor, Manavlok Research Bulletin, Manavlok College of Social Sciences, Ring Road, Ambajogai, 431517 Dist. Beed (Maharashtra) Cell No. 7588162786, 7770015057

Manavlok Research Bulletin

Issue - XVII January –March 2017

CONTENTS

Sr. No	Name of the Article	Page No.
1.	Issues and Problems of Women in Nomadic and Denotified Tribes: Special reference to Kanjarbhat Women in Kolhapur District. ***--- Mr. Dattatray D. Shinde***	2
2.	"A Study of Knowledge on Sexual Health Education among Adolescents Tribal Girls Studying in Ashram School" ***---Mr. NileshUttamGaikwad***	8
3.	"A Study of Socio-Economic Change in Kokani Tribe '' Special Reference to Sakari Block of Dhule District. ***---Mr. Sagar Vasant Thakur***	16
4.	**ग्रामीण भागातील नवजात अर्भक मृत्यूची कारणमीमांसा** *--- अंबादास एन. कडीले*	22
5.	**एकविसाव्या शतकातील स्त्री सामर्थ्य** *--- डॉ. प्रज्ञानकुमार पुरुषोत्तमराव भोजनकर*	26
6.	**मार्च २०१७ रोजी च्या महिलांच्या समस्या व आवाहाने विषयावर शोधनिंबध** *--- प्रा. डॉ. गणेश बोरकर , सहयोगी प्राध्यापक*	29
7.	**महिलांच्या समस्या आणि आव्हाने** *--- प्रा. ईश्वर लक्ष्मण राठोड*	34
8.	**महिलांच्या समस्या व आव्हाने** *--- प्रा.अस्मिता रामभाऊ ठोंबरे*	40
9.	**ग्रामपंचायतमध्ये सरपंच महिलांची भूमिका व पुरूष सदस्यांची कार्यसमाधानकारकता** *—— प्रा. प्रविण कोहळे*	44
10.	**महिलांच्या समस्या व आव्हाने** *--- संजय दत्तराम शेळगे*	50
11.	**मुलगा नसल्यामुळे महिलांवर होणाऱ्या कौटूंबिक हिंसाचाराचा अभ्यास** —— प्रा. किसन शिनगारे	56
12.	**व्यावसायिक समाजकार्य शिक्षण : काही आव्हाने** *——— डॉ.भौमिक देशमुख*	61
13.	**"अनुसूचित जमाती व इतर पारंपारिक वन निवासी अधिनियम २००६ च्या लाभार्थ्यांच्या जीवनावरील परिणामांचा अभ्यास (संदर्भ मराठवाडा विभाग)"** **डॉ. प्रकाश जाधव, सुनिल रामराव बारसे**	64

Issues and Problems of Women in Nomadic and Denotified Tribes: Special reference to Kanjarbhat Women in Kolhapur District.

Mr. Dattatray D. Shinde
Assit. Professor, Dept. of Sociology,
HSADACS College, Hatkanangale.

ABSTRACT

India is a country of community and caste as well as it is also known as country of unity in diversity for its unique social order. **"**Kanjarbhat" is originally a community in Rajasthan declared as criminal Tribe at the time of British rule. Kanjarbhat was included in the denotified tribal communities which were imprisoned by the British as criminals. But unfortunately the stigma of is continue theft. So in the context of independent India, their present situation has to study.

Leaving Rajasthan these people wandered for their livelihood in the states such as Gujrat, Andhrapradesh, Tamilnadu and Maharashtra. This community is known as 'Kanjarbhat' in Maharashtra, 'chora' in Gujrat, 'Lolyar' in Karnataka and as 'kanjar' in Uttar Pradesh. Today people from this community are found all over in India. In Maharashtra, this community is found primarily in Jalgaon, Nandurbar, Dhule, Dondaicha, Pune, Pimpri Chinchwad, Yervada, Mundhava, Solapur, Ichalkaranji and Kolhapur. The present research paper is an attempt to study the women's status and problems of kanjarbhat community in Ichalkaranji city.

Key Words- Community, Social Status, Social Problems, Nomadic Tribes.

Introduction

India is a country of community and caste as well as it is also known as country of unity among diversity for its unique social order. **"**Kanjarbhat" is originally a community from Rajasthan declared as criminal Tribe at the time of British rule. Kanjarbhat was included in the denotified tribal communities which were imprisoned by the British as criminals. But unfortunately this stigma of theft is continued today. So in the context of independent India, their present situation has to study.

These people belong to Rajasthan and wandered for their livelihood in the states such as Gujrat, Andhrapradesh, Tamilnadu and Maharashtra. This community is known as 'Kanjarbhat' in Maharashtra, 'chora' in Gujrat, 'Lolyar' in Karnataka and as 'kanjar' in Uttar Pradesh. Today people from this community are found in all over India. In Maharashtra, this community is found primarily in Jalgaon, Nandurbar, Dhule, Dondaicha, Pune, Pimpri Chinchwad, Yervada, Mundhava, Solapur, Ichalkaranji and Kolhapur.[1]

The present research paper is an attempt to study the women status, Issues and problems of kanjarbhat community in Ichalkaranji city.

Objectives of the research paper

i) To study the socio-economical status, Issues and problems of nomadic tribes.

ii) To study the women status and problems in kanjarbhat community.

Research Methodology

In the present research paper descriptive research method is used and primary data is collected from 100 kanjarbhat householders through interview scheduled, these people living in Ichalkaranji city. Also secondary data is used from reference books,magazines,weekly and daily news papers etc.

Who is Nomadic?

The term 'Nomad' has been derived from the original Greek ward 'Nemo' meaning "animal husbandman" or cattle rarer". European continental population remained in a state of cattle herders for a long time. Only later, they evolved a steady lifestyle. On the Indian subcontinent, however, the presence of cattle herders, hunters and food gatherers is noticed in all the stages of evolution of human civilization. Hence, the tribes that do not have a village of their origin, nor own agricultural lands or permanent homesteads but keep migrating from one place to another place in search of livelihood. They are educationally, economically, and socially backward and exist on the extreme periphery of the mainstream society, are generally known as 'Nomadic tribes.'[2]

'Nomad'-one who leads a wandering or pastoral life, one of a tribe that wanders about in. [3]

Who is Vimukta Jati Nomadic Tribes? (VJNT)

On 23 Augest, 1960, India's first Prime Minister Pandit Jawaharlal Nehru set Free the criminal tribes at Solapur settlement by cutting the wire compound in the Presence of thousands of VJNT people, from that day these criminal tribal communities were declared 'free'.(Vimukta) Kanjarbhat community is included In them.[4]

The Status, Issues of Women in Nomadic & Denotified Tribes (VJNT)

In all nomadic and denotified tribes women's has given secondary status in comparison with men. In the society, living standard of a person or group is determined by the status acquired by that person or group. The better the status so is the better living of standard. On the contrary social life is as much lower as the social status. It means that social problems are strong. 'Women have respect in kolhati community, they have respectable place in jatpanchayat but the well settled society keep kolhati women as concubine'.[5] 'In paradhi community, women's are mortgage for money lenders to pay loans. These women commit thefts and beg for paying the moneylenders.'[6] 'There is polygamy marriage tradition among Dombari, Madari and Darveshi community and there is social control of Jatpanchayat over women.'[7] 'There is tradition of giving ones unmarried

daughter as a fine among Shiklikar community.'[8] 'In Rajput Bhamata community women have no place or value in Jatpanchayat.'[9] 'In Vaidu community there are traditions such as child marriage, polygamy and selling girls and the Jatpanchayat has strong social control over women.'[10]

In short, almost all nomadic and denotified nomadic community Jatpanchayat, controls character of women, marriage, divorce and illegal relationships etc. For ex. Manggarudi, Shiklikar, Kanjarbhat etc. Similarly delivery, following rules at the time of menstrual period, and knowing as illomened is same in all caste and communities. Ex. Nandibailvale, Madari, Kaikadi, Banjara etc.

The Status, Issues and Problems of Women in Kanjarbhat Community

As Kanjarbhat community is also a vimukta jati nomadic tribes, the status of women and their problems are same as other all nomadic communities. 'In Kanjarbhat community, if blood stains are not found to the clothes of married girl at honeymoon night, she is considered as of bad character and has to face punishment. To approve the marriage from panchayat, she has to show these blood stains to numerous women and their relatives. As the concept of character is determined by male-centered Jatpanchayat, they control womens sexuality. A widow is married to her brother in -law. Though they don't have polygamy, the society is male dominated.'[11]

After the study of 100 kanjarbhat families in Ichalkaranji city, the social status of kanjarbhat women and statistics of their problems can be explained as-

Education of women in kanjarbhat families:

'An educated mother takes the family to prosperity' in this manner, statistical information of kanjarbhat women as follows.

Table No-1

Table showing the education status of kanjarbhat women

illiterate	Primary	Middle	Senior School	Graduation	Post-Graduation	Total
23	48	21	06	02	00	100

Among the studied families 23% women are illiterate.48% women have primary education. 21% women have high school education and 2% women have gradation where as none of them have post graduation.

Honeymoon night tradition:

In the marriage of kanjarbhat community, honeymoon night tradition has special importance. On the third day of marriage, the character of the girl is tested in the presence of chief judge. A 5 meter white cloth is put on the bed and the bridegroom and bride are sent in that room. In the morning the white cloth is shown to the judge. If the cloth has blood stains, the girl is considered pure. This is called honeymoon night tradition. These people celebrate this tradition with festivity and respectfully. That's

why kanjarbhat girls are married only after being mature. The statistical information as below-

Table No-2

Table showing the Honeymoon night tradition

Yes	No	एकूण
100	00	100

None of the studied families oppose this tradition. This is followed in all 100% families even today.

Profession of Kanjarbhat Women:

The profession of Kanjarbhat women in Ichalkaranji is shown below.

Table No-3

Table showing The Profession of Kanjarbhat Women

Service	Labour	Sift & sell wine	House Wives	other	Total
01	18	50	31	00	100

Among the studied families 1% women do service, 18% women are laboures,50% women's are engaged in sifting and selling illicit liquor brewing, Were as 31 % women's as house wives.

Jatpanchyat and Women:

There is Jatpanchayat in Kanjarbhat community and it is male dominated, for justice in cases of women, there are male judges actually there must be women judges but in Kanjarbhat community, women are not allowed to work as judge. In this matter the views of people are as follows.

Table No-4

Table showing permission of Women as a Judge in Jatpanchayat

Yes	No	Total
93	07	100

When the question was asked whether there should be Female judges in Jatpanchayat, 93% families approved female judge whereas 7% families opposed. In short, there is no protest for female participation in Jatpanchayat from society. The Jatpanchayat does not allow female participation.

Social Control in Kanjarbhat Community:

The statistical information about the organization which keeps social control of Kanjarbhat community is as follows.

Table No-5
Table showing Social Control of Kanjarbhat Community

Police Station	Elder People	Jatpanchayat	Total
00	05	95	100

Among the studied families 5% families told that the elderly people in society keep social control. Whereas 95% families told that Jatpanchayat keeps social control, whereas none of them say 'yes' to police station. In short, even today Jatpanchayat controls whole society.

About Facility of Toilets:

While determining the social status of a family and women, it is important to note whether the family has toilet or not. In this respect, the statistical information about toilet facility in kanjarbhat families in Ichalkaranji is as follows.

Table No-6
Table showing the Toilet Facility

Public Toilets	Separate Toilet	No Toilet	Total
43	28	29	100

Among studied families 43% families use public toilets.28% families have the toilet facility whereas 29% families don't have any toilet facility even today.

Conclusions:

1. Almost in all nomadic and denotified tribes in Maharashtra, the Jatpanchayat found to social control the character of women, marriage, divorce and illegal relationships etc.
2. Though the names and culture of nomadic and denotified tribes are different from each other, women's social status and problems are same in all tribal communities.
3. The education among the Kanjarbhat women is very poor and the proportion of higher education after primary and secondary education is very low.
4. Though the honeymoon night tradition is an injustice for women, the society follows and advocates the tradition even today.
5. There is no place for women in Jatpanchayat but the Jatpanchayat controls the whole Kanjarbhat community.
6. In Kanjarbhat community 50% women sift and sell liquor whereas 18% women as laborers.
7. In Kanjarbhat Community 72% families don't have toilet facility.

References:

1. Allen, R.E. (Ed.), (2003), 'Pocket Dictionary of Advance Learners in English', Oxford University Press 'pp 497.
2. Bhosale (Dr.)Narayan.(2008),' Bhatkyanchi Pitrusttak Jatpanchayat-Parampra aani Sanghrsh' taichi prakashn,Pune. pp50.
3. Chavan, Ramnath (2002),'Bhatkya Vimuktachi Jatpanchayat', Deshmukh and company Pvt.Ltd, pune.PP-29
4. Chavan, Ramnath, (2003), 'BhatkyaVimuktanche Antrang', Manovik Publication, Mumbai. pp105,120,125.
5. Chavan, Ramnath (2004),'Bhatkya-Vimuktanchi Jatpanchayat-2', Deshmukh and Company, Pune.pp 88. Ibid, 113. Op.Cit. (Bhosale, 2008), pp 48, 49. Ibid, pp.41
6. Ghatage (Dr), B.S. (2006),'Nomadic Tribes and Social Work in India,'Shruti Publication, Jaipur.pp56
7. Mane, Laxman (1997), 'Vimuktyan- Maharashtratil Vimukt Jamati Ek Chikitsak Abhays' Yeshwantrao Chavan Pratishthan, Mumbai. pp42.
8. More, Dadasaheb.(2007) 'Vimukta' Mehta Publishing House, Pune. pp25.

"A Study of Knowledge on Sexual Health Education among Adolescents Tribal Girls Studying in Ashram School"
(With special reference to Government Girls Ashram School, Lobhani, Block-Taloda, Dist-Nandurbar)

Mr. NileshUttamGaikwad
(Asst.Professor)
Mahatma Phule College of Social Work ,Taloda, Dist-Nandurbar

Introduction :

Tribal concept of Health, disease, treatment, life and death is as varied as their culture. The health problems of any community are influenced by an inter play of various factors including social, cultural, ecological, economic and political. In tribal community has traditional practices, poverty, illiteracy, poor hygiene and primitive health practices all combine to have a detrimental effect on health.Adolescence is a time of rapid growth and development. During this periods girls attain sexual maturity, psychologically the adolescents are beset with various myths and misconceptions about physical changes. They are often confused and develop a sense of guilt about various body changes. When these changes are uneven, they are psychologically disturbed. Adolescents of the same age may have different stages of development. Different circumstances may make them face different problems and have different needs and beliefs.

Key words : Adolescent Tribal Girls, Sexual Health Education.

Review of literature :VayatYettanna for Girls (Marathi book) By Dr. ShailaDabholkar. In this book author clearly mention changes happens during puberty age of girls .Biological, Physical and psychological changes in such puberty stage. In adolescent age of girls growth of breast, menstrual cycle, diet, personality changes faced such problems by girls . Which is discussed various methods and sharing scientific information to those girls in step of puberty age.. **The Religious World of the Bhils By Paul Chungath,** Religion is main base of every community in the world . Religious practices and beliefs interrelated with tribal health . Menstrual cycle is biological part but religion, culture, tradition, and customs binding on that in social and cultural context. **Tribal Unwed Mothers ByDr.B.A.Deshmukh, SavitribaiFuley Pune University.,**Unwed mother refers to a woman who give birth to a child of someone without being married is called unwed mother. Author investigate to study the nature of family and social relations of the unwed mothers and to enquire into the psychological problems experienced by the unwed mothers. Author examine the social and cultural status of unwed mother, psychological problems faced by unwed mother.

economic problems, sexual exploitation such issues leading with tribal girls. Because of lack of sexual health education knowledge.**Vivahapurvi (Marathi version book) by Dr.VithhalPrabhu**,Author given example, majority of girls exploited by boys because of love pressure both are sexually intimate without used any contraception afterwards girls getting pregnant and boys ignored girls. in that time physical and mentally girls totally disturbed under pressure some of the time girls taking bad step in life . All problems main roots are lack of sexual health education knowledge among youths .author giving scientific information towards sexual health education, how to take preconscious in before marriage and after marriage, family planning contraception tool.

Statement of the Problems:

Adolescence is a time of rapid growth and development. During these periods girls attain sexual maturity, Adolescents of the same age may have different stages of development. Different circumstances may make them face different problems and have different needs and beliefs. Nandurbar district is well known tribal area majority of tribal population residing in this area Bhil, Pawara, and Mavachi, kokni these are the major tribes in Nandurbar district. For educational advancement purpose government started Ashram school in this area. In Ashram school providing free education and residential facility. In Nandurbar, Taloda and Dhadgoan blocks have special girls ashram school. Where each ashram school above 300 tribal girls taking education in same roof.Adolescents tribal girls living in villages have less access to information knowledge and learning opportunities as compared to their male counterparts. Sexual urge arise during adolescence and they become inquisitive to acquire sex related knowledge from various sources. At the same time , anxiety and guilt feeling have great bearing specially if it is discovered as an act, which is disapproved socially and religiously. The reproductive health needs of adolescent have long been neglected. Lack of knowledge, skill and access to contraception vulnerability to sexual abuse put adolescents not only at higher risk of unwanted pregnancy and unsafe abortion but also as the victims of STI AND HIV/AIDS.

Objectives :

1. To study the Adolescent tribal girls personal and family information.
2. To study the sexual health problems among adolescent tribal girls studying in ashram school.
3. To know the knowledge of the adolescents tribal girls on sexual health and factors associated with the level of knowledge .

Hypothesis:

1. In Ashram school tribal Adolescents girls have lack of knowledge on sexual health education.
2. In Ashram school Adolescents tribal girls suffer sexual health problems.

3. Adolescents tribal girls has low level of knowledge on sexual health education.

Type of the Study:

Present study is Descriptive Research Design which have been done through survey method.

Sampling :

The sample coverage under the present research study used Census method because number of respondents taken from class 8th ,9th and 10th(44+38+33) considering 115 sampling from Government girls ashram school Lobhani, Taloda. Under the Integrated Tribal Development Project office, Taloda,

Methods of Data Collection :

Researcher has used interview schedule for Adolescents tribal girls students. its based close and open type interview schedule. Conducting focus group discussion with Adolescents tribal girls students and their Teachers. information collect through by observation Participatory, verbal and non verbal response to collect from respondents.

Secondary Method:

Secondary source is supported for research work for e.g. Government reports, Publish work, journals, online research journals, news paper articles, Integrated tribal development project office report, Tribal research institute pune, education department, Primary Health Centre such documentation and report used for research work.

Discussion :

Table No 08

Distribution of respondents Awareness about sexual health education& who provides the information of sexuality

Sexuality awareness is based on physical and psychological changes .in puberty age most of the girls do not aware scientific knowledge towards sexuality . such information provided by family , sometimes girls knowing self through by books, cinema, friends, teachers.

Sr. No	Know About sexuality		Which Ways	Total Respondents	Percentage
A	Yes	13	Self	10	8.70%
			Family	03	2.60%
			Friends	0	0%
			Cinema	0	0%
			Teacher	0	0%
			Other	0	0%
B	No	102	-	102	88.70%
Total		**115**		**115**	**100%**

Above table shows that 13 respondents reported that they aware about sexuality and knowing knowledge by self 10 (8.70%) and through by family 3 (2.60%) but majority of respondents reported that they were do not aware about sexuality.

It is clearly showed lack of scientific knowledge about sexuality and do not get appropriate source of information creates problems among adolescent tribal girls.

Table no 15
Distribution of the respondents know about sexual transmitted Disease (STD)

Sr. no	Know about STD	Total Respondents	Percentage
A	Yes	12	10%
B	No	103	90%
	Total	**115**	**100%**

Above table shows that majority of respondents 103 (90%) reported that do not know the sexual disease like STD (Sexual transmitted disease) its closely associate with reproductive health system and very less respondents 12 (10%) reported that they have knowledge of STD (Sexual transmitted disease)

It is seen that adolescent tribal girls do not have knowledge and awareness about Sexual Transmitted disease. Because of lack of sexual health education knowledge and awareness.

Table No 29
Distribution of the respondents according to the think on social culture and traditional impact on sexuality

Sr. No	think social culture & traditional impact on sexuality	Total Respondents	Percentage
A	Yes	106	92%
B	No	9	8%
	Total	**115**	**100%**

Above table shows that majority of respondents 106 (92%) reported that traditional and cultural impact on sexuality due to the social barriers no one freely discussed on sexuality and very less respondents 9 (8%) reported that social culture and traditional impact not on sexuality.

It is clearly says that in rural areas social, cultural and traditional barrier affects on human sexuality and their reorganization in adolescent age.

Table No 30
Distribution of the respondents according to the important of sexual health education for adolescent age

Sr. No	Think of sexual health education is important for adolescent age	Total Respondents	Percentage
A	Yes	103	90%
B	No	12	10%
	Total	**115**	**100%**

Above table shows that majority of respondents 103 (90%) reported that sexual health education important in adolescent age and very few respondents 12 (10%) reported no need of sexual health education during adolescent age.
It is seen that adolescent phase is crucial hence during this period needs appropriate sexual health education to the adolescent tribal girls studying in ashram school.

Findings :

1. It is seen that Adolescent tribal girls discuss on sexual health education with classmate friends and room partner staying in ashram school but not taking scientific information from teachers and other.
2. It is seen that Majority of adolescent tribal girls studying in ashram school do not aware about reproductive health system .its cause to suffered health problems.
3. It is seen that adolescent tribal girls do not have knowledge and awareness about Sexual Transmitted disease (STD). And HIV/AIDS.
4. It is seen that in ashram school adolescent tribal girls not serious to know about reproductive health system knowledge**.**
5. It is seen that Majority of adolescent tribal girls do not have fully scientific knowledge about family planning contraceptive tool.
6. Its clearly seen that number of adolescent tribal girls attach with mothers and sharing their sexual health problems with her**.**
7. It is clearly seen that because of lack of infrastructure and health services and social taboo on sexual health hence adolescent tribal girls most vulnerable group in terms of health issue.
8. It is seen that most of the girls suffered problems during menstrual cycle.
9. It is seen that majority of adolescent tribal girls in ashram school getting facility of sanitary pad .
10. It is seen that adolescent tribal girls faced problems of sexually assaulted by various reasons due to the lack of knowledge about sexual health education and awareness.
11. It is clearly seen that in rural areas social, cultural and traditional barrier affectson tribal girls sexuality.
12. It is seen that adolescent phase is crucial hence during this period needs appropriate sexual health education to the adolescent tribal girls studying in ashram school.

Suggestions :

1. Government shall be take initiative and make compulsory provision about to provide sexual health education to adolescent tribal girls studying in ashram school**.**

2. Ashram school teachers should take scientific training about sexual health education.
3. Separate health expert appoint in every ashram school where tribal girls studying.
4. Appoint special lady counselor for girls in every ashram school. She will handle tribal girls reproductive health related problems.
5. To provide sexual health education information through by various use of methods like audio , video, books material, posters,
6. Provide legal literacy about sexual exploitation and assault to the adolescent tribal girls students studying in ashram school.
7. Create awareness in tribal community regarding reproductive health system of women.
8. Asha worker and Aanganwadi sevika shall be take lead to create awareness regarding reproductive health system in tribal community.
9. Education department shall be add compulsory subject of orientation of sexual health education to the adolescent girls.
10. NGOs must take initiative for reproductive health system in tribal areas.
11. Government shall be make educational modules of sexual health education.

Conclusion:

1. The Overall situation of reproductive health system of adolescent age is extremely poor in tribal community.
2. In ashram school adolescent tribal girls do not have appropriate knowledge on sexual health education.
3. Tribal community beliefs, culture and traditions is one of the major problems in the development of health education in their community.
4. In ashram school teachers are not giving scientific knowledge on sexual health education.
5. Adolescent Tribal girls students in ashram school do not aware about HIV/AIDS and STD disease.
6. Ashram School doesn't have teaching aids on sexual health education.
7. Government provided free sanitary pad to the adolescent girls students during menstrual period.
8. It is needs to provide scientific knowledge on reproductive health system of tribal girls.
9. Due to the lack of sexual health education knowledge comparatively adolescent tribal girls sexually assaulted and exploited by others.
10. NGOs working in tribal community development but their sharing part is very low in that specialize area.
11. Poor infrastructure available in ashram school, do not have adequate bathroom and toilet facility.

12. Tribal girls do not getting sexual health education related information from ashram school.

References :

1. Strengthening of Health Research in Non-Governmental Organizations in India, vol-3: Adolescent Health and Related Issues. Published by Tata Institute of Social Sciences, Mumbai.
2. Training Manual of Adolescent and Reproductive Health Services, by NRHM, Government of Maharashtra.
3. Health of Primitive Tribes, by Dr. Robin D. Tribhuvan, Discovery Publishing House, New Delhi,,2004.
4. Education and Health Problems in Tribal Development by Kanchan Roy, Published by concept publishing company, New Delhi, 1989.
5. Laingigata Shikshan (Marathi book) by Dr. Vitthal Prabhu, 2010 ISBN 81-7434-333-4 Rajhans Publication, Pune.
6. Manovanchit Santati (Hindi book), by Swami shivanand, Published by 2009, Decora book printers Lakhani book depo, Mumbai.
7. Vayatyetanna(Marathi book) by Dr. Subhash Salunke.
8. www.iips.org
9. Research Methodology by C. R. Kothari.
10. Practice of Social Science Research by Dr. D. K. Laldas.
11. Khubchandani J, Clark J, Kumar R. Beyond controversies: Sexuality education for adolescents in India. J Family Med Prim Care. 2014;3:175–9.
12. Datta SS, Majumder N. Sex education in the school and college curricula: Need of the hour. J Clin Diagn Res. 2012;Suppl 6(7):1362–4.
13. The Religious World of the Bhils- Paoul Chungath, Allianz Enterprises, Delhi.
14. Introduction to files work practice in social work- Dr.Farukh K Shaikh, Nilesh U Gaikwad. R. P. Publication, New Delhi, 2015.
15. Youth in Education and Community Service-Dr. Dhananjay Lokhande, Samajdarpan Prakashan, Pune.
16. New Horizons in University Education, Journal of Development and Social Justice- Dr. Suresh Pathare, Issue-I. Ahmednagar.
17. Tribal Unwed Mothers- Dr. B. A. Deshmukh, Savitribai Phule Pune University Press, Pune.
18. Tribal Research Bulletin, TRTI Pune, Government of Maharashtra, 2011.
19. An overview of Tribal Research Studies- Dr. Navinchandra Jain, Dr. Robin D. Tribhuvan, TRTI Pune, Government of Maharashtra.
20. Tribal Development Issues and Challenges- Dr. Robin D Tribhuvan, Government Photozinco press, Pune.
21. Sustainable Rural Development, Issues and Challenges-Atharva Publication, Jalgoan.
22. Women in Difficult Circumstances Issues Challenges and Responses-Dr.Jalindar Adsule (Editor).
23. Indian Economy in 21st Century Issues and Challenges- Dr. N. N. Gaikwad (editor), AABHAR Publication Amravati.
24. Mulinche Shikshan- Sarva Shiksha Abhiyana, Pune.
25. Barbala (Marathi version book), Vaishali Haldankar, Mehata Publication Pune.

26. Vivahapurvi (Marathi version book)-Dr. Vitthal Prabhu, Pune.
27. Vayat Yettanna(Marathi version book)- Maharashtra Andhashradha Nirmulan Sammitte Prakashan, Dombvili.
28. Vayat Yettanna (Marathi version book) - Dr. Shaila Dabholkar, Dombivali.
29. Garbhavatisathi Sampurn Margdarshan (Marathi version book)-Saket Publication.
30. Kamsatya (Marathi Version book)- Dr. Ramesh Potdar, Dr. Uma Potdar, Rohan Prakashan.
31. Parivartniy Adivasi Pawara Samaj (Marathi Version Book)- Dr. Bharatsing Amarsing Patle, Atharv Publication, Jalgaon.
32. https://www.cdc.gov/sexualhealth/
33. https://www.google.co.in/?gfe_rd=cr&ei=3dW3WMClKsry8AeQsoSIDw#q=sexual+health+education.
34. http://htc.anu.edu.au/pdfs/Verma1.pdf
35. https://en.wikipedia.org/wiki/Sex_education_in_India
36. http://www.mjdrdypu.org/article.asp?issn=0975-2870;year=2015;volume=8;issue=1;spage=5;epage=11;aulast=Kalkute
37. https://en.wikipedia.org/wiki/Sex_education
38. https://en.wikipedia.org/wiki/Adolescent_sexuality
39. http://www.who.int/features/factfiles/en/
40. http://schools.nyc.gov/NR/rdonlyres/E8BEF0FA-1165-47A3-852D-618E2E0744A4/0/WQRG_SexualHealthEducation.pdf
41. https://arogya.maharashtra.gov.in
42. Health In Maharashtra by Shireen Jejebhoy, Population Council, New Delhi.
43. Prashna Manache (Mental health and disease) Marathi version book by Dr. Hamid Dabholkar.
44. Yuvak Sambhog and Prem (Marathi version book) by OSHO. Translated by Prof. Dinkar Borikar.
45. Hakara (Marathi version magazine), July-December-2005, Pune
46. Hakara (Marathi Version Magazine) January- June 2013, Pune.
47. Hakara (Marathi Version Magazine) April- June 2004, Pune.

"A Study of Socio-Economic Change in Kokani Tribe '' Special Reference to Sakari Block of Dhule District.

Mr. Sagar Vasant Thakur
(Asst.Professor)
Mahtma Phule MSW College &
Mathishree Zaveriben Motilal Turkhiya
BSW College Taloda Dist –Nandurbar

Introduction –

This paper has VCRMS research paper on kokani tribe especially in located sakari block of DhuleDistrict. To find exact scenario of kokani tribe those are living in sakari block

Key words :kokani tribe change ,economic and social Change ,social factors

Identification of Problem:

The Kokani tribe has social and economic problem. The social change and economical change are entire life seen among them. They are facing many problems due to change. Because they have own culture, own economy, own belief and culture .they have stand on board of change. So this research has taken for study. The main purpose of this study has to find fact and phenomena about Kokani tribe

1. bjectives of study:

1. To study of social change in Kokani tribe.
2. To study of economic change in kokani tribe.
3. To study of ruralism and urbanism on Kokani tribe.
4. To study of cause of socio-economic change.

2. Hypothesis:

1. There is social change in the Kokani tribal life
2. There is economical in the Kokani tribal life
3. The Ruralism and Urbanism are impact on Kokani culture
4. They have changed their life style.

2. Research Area :

The research area has sakari block of Dhule District Maharashtra. The Kokani families are respondents.

"A Study of Socio-Economic Change in Kokani Tribe '' Special Reference to Sakari Block of Dhule District.

1. Introduction

The kokani tribe has primitive tribe. They are located at Nashik, Dhule and Nandurbar District. This study has related to Kokani tribe and their scenario .the society has been changing rapidly due to globalization, urbanism and industrialization. the tribe also changing their living pattern and cultural act .each society or community has been changing .so the research study has to find fact among

the Kokani tribe as change in social ,economy and cultural life .and which are causes to change and what will be impact on their life .

2. Social change in the Kokani Tribe:

The Kokani tribe has been changing in social aspect. There are two perspectives such as traditional and modern .they have own culture and social system among their community and govern all community member .the elder community member are trust on own cultural belief and they follow it in their living life .the new generation adopt modern life style, but they have trust on cultural teaching which are taught them in the family.

1. Family system –

The Kokani Tribal family has a neutral or separated family .it has change in their family system. Now days they live with wife and children or parent. Because they have lack of land or economical means. Also the increased population has cause to neutral family.

In the Kokani Tribal family nearly 5 to 6 member lives. Such as husband, wife and children live together. They grow their child both thoughts such as traditional and modern. Many times they use traditional practice for children name ceremony. As "suin" a woman who cares a born child .she takes care of child .also they use modern medical facility near by them. The head of family member is a man and he has all power to govern family and take decision. The head of family engaged in Agricultural activity. Also her women and other family member help him for farming activity. the family woman engaged in domestic work and farming activity .many children are help to family member in field or its activity .such as farming ,plough , cutting crops ,cattle's feeding ,fetching water and patrolling in field

2. Dressing or cloth change :

The tribal dressing pattern has been changing due to education, communication with other society .but the elder community member used the traditional dressing. Kokani women wear sari, which called "fadki" she cut sari in two pies and wore it. The Kokani man wear pant and shirt, the elder members are listing towards traditional dressing. They wear white pant and shirts .the Kokani youth choice has modern clothes .They usually wear modern clothes. Such as jeans pant and shirts .also they are touching new fashion.

3. Marriage system change:

The Kokani Tribal has own marriage system .the marriage is social cult. The Kokani woman has respect in society. The marriage is auspicious among Kokani. They have special tradition for marriage. Nearly 18to 20 elder youth get married.

They do not marry in same clan. It has taboo .if they have other clan they go for further activity. When A Young man want marry .his parent go to groom house and see her clan not property. If groom is ready for marry, the both family member come together and discussed about "kukuMagani" or "Pen bharane" mean its final decision of marriage or like engagement. It declare that, marriage has fixed so and so.

The Bride and Groom member gave them social permission to marry and marriage date. Also they have punishment for marriage break as penalty or social boycott on bride .It has community panchayt rules. The marriage day have many cult such as "DevKhelvane"or "Tel Jalne" .If there is Bride marriage they worship gods as says "DevJalne" before two days of marriage day .they sing songs full night with traditional instruments such as "Dhak". They worship gods with stories in songs .Those are sigs these songs, they called "DhagBhagtya".

Early morning bring "umber tree" for the pedal .at night they enjoy haldi ceremony with community members .after this ceremony they enjoy marriage with full spirit. But now day they have changed in marriage system they follow modern practices in marriage. Within 2 days marriage shall finish .modern musical system are used in marriage ceremony, also they wear modern clothes, perfume, spare, dance on Hindi film etc.

3. Clan :

The Kokani Tribe has Tiger clan .They worship clan as "DongrayaDev" but usually they have own surname as clan .such as chaure, Jagtap ,Gaikwad ,Bagul ,DeshmukhaBhoye ,etc . The same clan has relatives say's It "Bhavkhi" or "Bhaubandhki" but they should equal Gods House. If there is equal surname but Gods House different, then they are not close relation.

4. House And Accommodation:

They live in nature area with available means .They build four Squares houses with lower slab and sagvan woods .also they use clay for wall and some trees branches .some Kokani have change their living traditional dwelling system. The Government and economic development has influence on it. They have made Cement concrete houses .Many Tribal got fiscal aid for building house .but they build it morally traditional views .There are two or three rooms ,which are front side hall and back side is kitchen. Sometimes they kept cattle's in front of house .They also kept durables articles such as Gas, Fan, TVs ,They Have own Latrine and Bathroom in The house ,but some People use it. Otherwise they go to outside for Latrine.

5. Food Habits:

The Kokani Tribe food habits are Nagali or Bajari'sBhakari and Pluses with rice .They eat rice with pluses curry .but there is lack of vegetables ,however they eat fish ,Meat usually .Some peoples go to hunting in field .They much like "Nagali" and they worship it .but other society and transportation they eat other Vegetables and other edibles items. Early Morning they drink black tea with bhakari or bread, biscuits etc. Main food has rice, pluses and Bhakari.

6. Health:

They Use often time medical facility within village or PHC .However they have trust on traditional medicine and superstation .Its seems that, they are changing their believes on Bhagat or Pujari. They are adjusting with government health system. Such as immunization, health checks –up etc.

7. Language

They have own Kokani Language .They Speak it all times .whenever they are in village or community they spoke it. Also they speak Hindi, Marathi, Guajarati, Ahirani, and bhiorietc .In the sakari block Many Kokani tribe speak these language. But they are using often times Marathi or Ahirani Language for communication. They use Kokani while internal communication and while outer communication they use Ahirani, Marathi, Hindi etc.

8. Religion:

The Kokani tribe located Sakari Block has been changing religion practices. They have trust on Traditional Religion as well as other religion's Gods and Other creeds. They celebrate "DogryaDev" with sing songs and traditional dance for its worship. They also worship to the Son, Rain, Wind, Land, Pimpl Tree, Tiger, Cobra, crops etc. However They are worshiping other Gods such as Ganpati ,Navaratri ,Dipawalietc .

Some Kokani Tribes are following the Gurus Discipline. they have made them Guru and follows his teaching .such as ThakursinghMaharaj .They have been believe on both religious practices .

9. Gods and Goddess:

They have two types Gods that is Natural Gods and Food Gods .In the Natural Gods they worship to Tiger, Cobra, Tree, and Hills etc., In the Foods Gods They worship Nagali and Ras etc. However they worship Flame, Water, Wind and Land, Sky etc. Many Kokani tribes worship of their Ancestor, and Dead Person. They have made statute of died family member and located at field or specific land .some worship of Gurus and other Gods

1) Economical Change :

1. **Farming Change** :

They have main occupation farming .but they have small land holder .they use traditional and modern equipment for farming .nearly 2 to 3 Hector land they possess. They cultivate land in rainy season and if irrigation available they cultivate in summer. Mostly they produce Nagali, Rice, maze, cotton, Vegetables, Gram, and pluses. Their market has sakari, Dhule and Nandurbar. They sell crops in market or go too individually for sell it. The Kokani Women also help to his man for this activity.

Some Kokani Tribe have own irrigation facilities, they have well and boar well in field .Also they use cattle's for farming. The Kokani Tribe has got farming aid for modern cultivation. Such as Tractors, Pipe Line, Rotrawaiter, bulk cart and farming Instruments .They use traditional seeds as well as modern seeds from market .also they use mostly fertilizer for cultivation.

2. **Crops:**

They cultivate Nagali ,Tur ,Rice ,Ragi ,Cotton ,Maze,Weat,Bajri,Jawar, and Vegetables in the field .It has depend on Rain and water scarcity . They sell these Crops to nearly market and perches need able items for family.

3. Occupation :

The Kokani Tribe main occupation has farming but all have not adequate land for cultivation. So they go for laborer work in other land or near city. Many people go to Nashik and Surat for work .they work in Agriculture and non-Agriculture activity .They work there mostly 4 months. Then they come back to village with some amount of cash .nearly they get 150 to200 daily wages per day.

4. Subadary Business:

They have subdary business related to farming .They have cattle's such as Goats, hen, buffalo, cow, etc.They grow them and sell it in the market at good value.

4) Other Changes –

1) **Recreation:**

The Kokani Tribe recreation means are TV, Radio, Traditional Songs, Songadi parties etc. every house hold have TVs and radio for recreation .

2) Transport:

They use bus or two wheeler for transport to other city or village.

3) Time pass:

Some youth are interesting in Mataka or Play cards .but some are use their time in field, social activity etc.

4.) Education

They have engaged in education .They sent their children to school,colleges and other educational Institution .The Graduation or Degree have comman in Kokani youth

Conclusion:

The kokan Tribe has stand on transforming .It has impact of education communication with other society and the Government schemes are influence on their life .They are adopt with new scenario .

References -

1. Foundations of Behavioral Research, Fred N.Kerlinger, Surjeet Publication Tenth Reprint, 7 K,Kolhapur Road (2007)(Second Edition) Kamla Nagar –Delhi 11007 India
2. Palit in Modern India, M.S.Mykel, Sage Publication IndiaPvt.Ltd., New Delhi
3. Field Work In Social Work (2014), Dr.B.Jagdish Dr.Y.S.Sidegowala, Partish Publication Jaipur
4. Project Report Manual/Practical Gridlines for Students, NagmaniRao, Prepared by Karve Institute of Social Service, 18, Hill Side, karvenagar, Pune 4110052
5. Journal of Rural Development 2014-2015,Vol.32 No-4, Oct-Dec-2013, National Institute of Ministry of rural Poverb Government of India, Rajendranagar, Hyderabad, India.
6. Journal of Development And Social Justice, Vo.IX.No.1, Oct-Dec-2012, Shweta Odeyar,s, # 1023, Upstairs V main.E&F Block, Jayanar Mysor-14.

7. Tribal Development, Niranjan Pani, Mahamaya Publishing House, 12 - H, Shantivanmarg, Opp.Traffic Kotwali.
8. Health of Primitive Tribes, by Dr. Robin D. Tribhuvan,Discovery Publishing House, New Delhi,,2004.
9. Education and Health Problems in Tribal Development by KanchanRoy,Published by concept publishing company,New Delhi, 1989.
10. Laingigatashikshan (Marathi book) by Dr. VitthalPrabhu, 2010 ISBN 81-7434-333-4 Rajhans Publication, Pune.
11. ManovanchitSantati (Hindi book), by Swami shivanand, Published by 2009, Decora book printers Lakhani book depo, Mumbai.
12. Vayatyetanna(Marathi book) by Dr. SubhashSalunke.
13. www.iips.org
14. Research Methodology by C. R. Kothari.
15. Practice of Social Science Research by Dr. D. K. Laldas., Darya Ganj.New Delhi-110002

ग्रामीण भागातील नवजात अर्भक मृत्यूची कारणमीमांसा

अंबादास एन. कर्डीले
सहा. प्राध्यापक
जवाहरलाल नेहरु समाजकार्य महाविद्यालय,
सिडको, नविन नांदेड ४३१ ६०३

कोणत्याही देशाच्या प्रगतीचा सर्वात महत्वाचा घटक म्हणजे त्या देशातील नागरिकांचे आरोग्य होय. कारण जेथे उत्तम स्वास्थ तेथे प्रगती हे जगमान्य समीकरण आहे. भारतातील आरोग्य क्षेत्राचा विचार केला तर आजही अपेक्षित असा विकास झालेला नाही. विशेषतः नवजात अर्भक, बालके व माता यांच्याकडे दुर्लक्ष झाल्याचे दिसून येते. त्यामुळेच प्रस्तुत लेखात नवजात अर्भक मृत्यूच्या कारणांचा आढावा घेवून सदर प्रश्नाकडे लक्ष वेधण्यात आलेले आहे.

प्रस्तावना :

देशाची जनता हीच देशाची खरी संपत्ती असते. त्यामुळे जनतेच्या आरोग्याची काळजी घेण्यासाठी शासनाने सर्वोतोपरी प्रयत्न करणे गरजेचे असते. देशाच्या भविष्याचा विचार केला तर देशातील बालके महत्वाचे असून त्यांच्याकडे दुर्लक्ष करुन चालणार नाही. देशातील बालकांचे आरोगय देशासाठी खूप महत्वाचे आहे. कारण जर देशातील बालकेच निरोगी नसतील तर तरुण पिढीही निरोगी असणार नाही. परिणामी देशाची भावी पिढी कमकुवत होवून देशाच्या प्रगतीत तेच अडथळा ठरतील. त्यामुळेच देशातील भावी पिढीला घडविण्यासाठी आजमितीला देशातील नवजात बालके व स्तनदा माता यांच्या आरोग्याची चांगल्या प्रकारे काळजी घेणे गरजेचे आहे. जागतिक आरोग्य संघटनेच्या एका अहवालानुसार मातेकडून बालकाला रोगाची लागण होण्याचे सर्वाधिक प्रमाण भारतात आहे. त्यामुळे बालंकामधील कुपोषण व अर्भक, बाल मृत्यूचे प्रमाण कमी करण्यासाठी फक्त बालकांवरच लक्ष केंद्रित करुन चालणार नाही तर त्यासाठी मातांचे आरोग्य ही महत्वाचे आहे.

समाजाच्या आरोग्य स्थितीचा सर्वात चांगला निर्दशक म्हणजे व्यक्तिची जन्माक्षणी असणारी अपेक्षित आयुर्मर्यादा होय. मानव विकासाबाबत आरोग्याचा सर्वसमावेशक विचार करताना जन्मावेळचे अपेक्षित आयुर्मान विचारात घेतले जाते. कारण जन्मावेळचे अपेक्षित आयुर्मान हे आरोग्याचा स्तर दर्शविते. जन्मावेळीचे अर्भक जीवित्वाचा कालावधी मोजण्यासाठी अर्भक मृत्यू दर विचारात घेतला जातो. व अर्भक मृत्यूचा विचार करताना त्यासाठी मातेचे प्रसुतीपूर्व व प्रसुतीपश्चात काळातील आरोग्य व बाळाचे आरोग्य हे महत्वपूर्ण आहे.

संशोधन उद्दिष्टे :

१. जालना जिल्ह्यातील नवजात अर्भक मृत्यूच्या कारणांचा शोध घेणे.
२. अर्भक मृत्यू झालेल्या मातेच्या आरोग्य विषयक स्थितीचा अभ्यास करणे.
३. सामाजिक - सांस्कृतिक घटकांचा अर्भक मृत्यूवर होणारा परिणाम अभ्यासणे.

संशोधन पद्धती :

प्रस्तुत संशोधन हे गुणात्मक असून त्यामध्ये व्यष्टी अध्ययन पद्धतीचा वापर करण्यात आलेला आहे. त्यासाठी जालना जिल्ह्यातील चार तालुक्यांतून चार अर्भक मृत्यू झालेल्या मातांचे व्यष्टी अध्ययन केलेले आहे. व्यष्टी अध्ययन करण्यासाठी मुलाखत या प्राथमिक स्त्रोतातील तंत्राचा वापर करुन त्याआधारे तथ्य संकलन करण्यात आलेले आहे. तसेच संशोधन विषयासंदर्भातील लेख, पुस्तके, मासिके, संशोधन अहवाल, संदर्भग्रंथ, वृत्तपत्रे व इंटरनेट या दुय्यम स्त्रोतांचा देखील वापर केलेला आहे.

अर्भक मृत्यू दर :

वयाचे एक वर्ष पूर्ण होण्यापुर्वीच अर्भकाचा मृत्यू झाल्यास त्यास अर्भक मृत्यू म्हणतात. तर जन्मापासून २८ दिवसांच्या कालावधीत अर्भक मृत्य पावल्यास त्यास नवजात अर्भक मृत्यू असे संबोधले जाते. गर्भवस्थेतील मातचे आरोग्य,

बाळाचे आरोग्य, बालविवाह, आहार तसेच आरोग्य सेवांची कमतरता यासारखी कारणे अर्भक मृत्यूस जबाबदार आहेत. अर्भक मृत्यू बाबतीत भारत देशाचा विचार केल्यास, २०१३ च्या आकडेवारी नुसार, भारताचा सरासरी अर्भक मृत्यू दर ४३ असून तो महाराष्ट्र राज्यापेक्षा (२४) जास्तीचा आहे. देशात सर्वाधिक अर्भक मृत्यू दर मध्यप्रदेश (५४) राज्याचा असून सर्वात कमी केरळ मध्ये (१२) आहे. महाराष्ट्र मानव विकास अहवाल २०१२ नुसार २००७-०८ साली राज्याचा सरासरी अर्भक मृत्यू दर ४४ होता. राज्यात सर्वाधिक अर्भक मृत्यू दर नंदूरबार (७५) जिल्ह्याचा असून सर्वात कमी कोल्हापूर (१३) जिल्ह्याचा आहे. तर मराठवाड्यातील जालना जिल्ह्याचा अर्भक मृत्यू दर ४८ इतका आहे.

जालना जिल्ह्यात २०१३-१४ साली नोंदविण्यात आलेल्या अर्भक मृत्यूच्या आकडेवारीवरुन जिल्ह्यात सर्वाधिक अर्भक मृत्यू दर असणाऱ्या तालुक्यामध्ये परतूर, अंबड, जाफ्राबाद व बदनापूर या तालुक्यांचा समावेश होतो. तर कमी अर्भक मृत्यू दर असणाऱ्या तालुक्यामध्ये घनसावंगी, भोकरदन, जालना व मंठा या तालुक्यांचा क्रमांक लागतो.

व्यष्टी अध्ययन क्र. ०१ :

शितल (नाव बदललेले) ही १९ वर्षाची विवाहीत महिला असून ती मंठा तालुक्यात वास्तव्य करते. शितल ही एका मध्यम वर्गीय कुटूंबातील गृहिणी असून तिचे शिक्षण बारावी पर्यंत झालेले आहे. इयत्ता १२ मध्ये शिकत असतानाच शितलचे लग्न झाले त्यावेळी तिने नेमकेच वयाची १७ वर्षे पुर्ण केलेली होती. शितल हिच्या पतीचे पदवी पर्यंत शिक्षण झालेले असून घरातील इतर मंडळी (सासू-सासरा) निरक्षर आहेत. शितलचे कुटूंब हे भटक्या जमातीतील असून त्यांच्याकडे स्वतःची ३ एकर शेती आहे. सदरील शेती ही जिरायती स्वरुपाची असून त्यातून निघणाऱ्या उत्पन्नावर कुटूंबाचा उदरनिर्वाह चालत नाही. त्यामुळे शेती व्यतिरिक्त इतर व्यवसाय करुन कुटूंबाची उपजिविका भागवावी लागते. त्यामुळे शितल हिचा पती कामाच्या शोधात औरंगाबाद शहरामध्ये गेलेला असून तो त्या ठिकाणी एका खाजगी बॅकेत लिपीक म्हणून काम करतो. तर शितल व तिचे सासू - सासरे गावाकडील शेतीतील काम पाहतात.

शितल ही लग्नानंतर प्रथमच माता बनण्यास तयार होती. त्यासाठी तिने गावातील आरोग्य उपकेंद्रात जावून आरोग्य कार्यकर्तीच्या (ANM / ASHA) माध्यमातून प्रसुतीपूर्व काळातील काळजी घेण्याबाबतचे मार्गदर्शन घेतले. तसेच प्रसुतीपूर्व काळात तीन आरोग्य तपासण्या खाजगी रुग्णालयामध्ये करुन घेतल्या होत्या. त्याचबरोबर तिने या काळात फॉलिक ॲसिड च्या गोळ्या व TT (Tetanus) चे इंजेक्शन ही घेतले होते. परंतू अंगणवाडी केंद्रामार्फत देण्यात येणाऱ्या पुरक-पोषक आहाराचे कसल्याही प्रकारे सेवन केले नाही. शितल ही गर्भावस्थेच्या काळात आपल्या घरातील कामाबरोबरच शेतीतील कामेही करत होती. कारण कुटूंबातील परिस्थिती जेमतेम असल्यामुळे कामासाठी नोकर ठेवणे तिच्या कुटूंबाला परवडणारे नव्हते.

शितल नेहमीप्रमाणेच आपल्या शेतातील कापसाचे झाडे उपटत असताना एके दिवशी अचानक तिच्या पोटात दुखायला लागले. त्यामुळे तिच्या कुटूंबियांनी तिला मंठा येथील खाजगी रुग्णालयात दाखल केले. शितलने रुग्णालयात एका अपत्याला जन्म दिला परंतु जन्मलेले अपत्य हे अतिशय कमी वजनाचे होते. कारण शितलची प्रसुती सातव्याच महिन्यातच झाल्यामुळे त्या बाळाची पुर्ण वाढ झालेली नव्हती. प्रसुती नंतरच्या तिसऱ्याच दिवशी ते बाळ रुग्णालयातच दगावले. प्रसुती दरम्यान केलेल्या अवजड कामामुळे व त्यामुळे झालेली अकाली प्रसुती यामुळे शितलला आपल्या बाळास गमवावे लागले.

व्यष्टी अध्ययन क्र. ०२ :

सोनाली (नाव बदललेले) ही परतूर तालुक्यातील रहिवाशी असून ती २८ वर्षाची विवाहित महिला आहे. सोनाली ही सामाजिकदृष्ट्या खुल्या प्रवर्गातील असून तिने कसलेही शिक्षण घेतलेले नाही. त्याचबरोबर तिच्या कुटूंबातील सदस्यही निरक्षर आहेत. सोनालीच्या कुटूंबाचा प्रमुख व्यवसाय हा शेती असून त्यावरच त्यांचा उदरनिर्वाह चालतो. सोनालीच्या कुटूंबाची आर्थिक परिस्थिती बेतातीच असून शेतीच्या माध्यमातून त्यांना जास्तीत जास्त रु. ५० हजार वार्षिक उत्पन्न मिळते. या व्या तरिक्त मजूरी करुन कुटूंब चालवावे लागते.

सोनालीचे लग्न वयाच्या १८ व्या वर्षी झालेले असून आजपर्यंत तिने चार अपत्यांना जन्म दिला असून हे तिचे पाचवे बाळांतपण आहे. या बाळांतपणासाठी सोनालीने फक्त तीन प्रसुतीपूर्व तपासण्या खाजगी रुग्णालयात केलेल्या आहेत. तसेच सोनालीची सदरील प्रसुती सिझेरियन पद्धतीने करण्यात आलेली असून यापुर्वीही तिने तीन अपत्यांना सिझेरियन पद्धतीद्वारेच जन्म दिला होता. सोनालीने जन्म दिलेल्या पाचव्या अपत्याचा प्रसुतीनंतर एका दिवसाच्या आतच मृत्यू झाला.

सोनालीने यापुर्वीही जन्म दिलेल्या चार अपत्यांपैकी तीन अपत्ये दगावलेले आहेत. प्रसुतीपुर्वी सोनालीची High risk माता म्हणून नोंदणी करण्यात आलेली आहे. कारण तिच्या शरीरामध्ये हिमोग्लोबिनचे प्रमाण कमी आहे. त्यामुळेच सोनालीला मागील तीन बाळांतपणात सिझेरियन पद्धतीद्वारेच आपल्या अपत्यास जन्म द्यावा लागला होता.

सोनाली High risk माता असतानाही तिला वारंवार बाळांतपणास सामोरे जावे लागत आहे. याचे प्रमुख कारण म्हणजे तिला पहिली एक मुलगी असून नंतर जन्मास आलेले एकही अपत्य जगलेले नाही. त्यामुळे पुत्र प्राप्तीच्या हव्यासापोटी तिला वारंवार बाळांतपणास सामोरे जावे लागत आहे. ही गोष्ट इतक्यावरच थांबली नाही तर एक दिवस सोनालीला आपला जीव गमवावा लागेल.

व्यष्टी अध्ययन क्र. ०३ :

आसमा (नाव बदललेले) ही जाफ्राबाद तालूक्यातील रहिवाशी असून तिचे वय २४ वर्षे इतके आहे. आसमा ही अल्पसंख्यांक (मुस्लीम) प्रवर्गातील असून तिचे शिक्षण इयत्ता १० वी पर्यत झालेले आहे. तसेच तिच्या व्यतिरिक्त फक्त तिच्या पतीचे शिक्षण झालेले असून कुटूंबातील इतर सदस्य निरक्षर आहेत. आसमाच्या कुटूंबाचा प्रमुख व्यवसाय मजूरी असून त्यावरच त्यांच्या कुटूंबाचा उदरनिर्वाह चालतो.

आसमाचे लग्न वयाच्या १८ व्या वर्षी झालेले असून हे तिचे तिसरे बाळांतपण आहे. यासाठी तिने प्रसुतीपूर्व काळात चार आरोग्य तपासण्या केल्या असून TT चे इंजेक्शन, रक्त, युरिन व हिमोग्लोबिनचीही तपासणी केलेली आहे. आसमाची प्रसुती शासकीय रुग्णालयात झालेली असून तिने नैसर्गिक पद्धतीने आपल्या बाळाला जन्म दिलेला आहे. सदरील प्रसुतीचे ठिकाण औरंगाबाद शहर असून ते राहत्या घरापासून ८० कि. मी. अंतरावर आहे. त्यासाठीचा प्रवास खाजगी वाहनाने करण्यात आलेला आहे.

आसमाने आपल्या तिसऱ्या बाळांतपणात दोन जुळ्या अपत्यांना जन्म दिला असून त्यातील एक अपत्य हे प्रसुतीच्या पहिल्याच दिवशी दगावले आहे. यातील एक अपत्याचा मृत्यू होण्यामागील कारण म्हणजे ते जन्मत: कमजोर होते. परंतू शासकीय आरोग्य सेवा जर सक्षम असती तर त्या बाळाला आपण गमावले नसते. म्हणजेच असक्षम शासकीय आरोग्य सेवेमुळे आपल्याला बाळास गमवावे लागले असे आसमाचे मत आहे.

व्यष्टी अध्ययन क्र. ०४ :

सुनिता (नाव बदललेले) ही २७ वर्षाची विवाहीत गृहिणी असून ती भोकरदन तालुक्यातील रहिवाशी आहे. सुनिता ही सामाजिकदृष्ट्या अनुसूचित जाती या प्रवर्गातील असून तिचे कसल्याही प्रकारचे शिक्षण झालेले नाही. तर तिच्या कुटूंबातील तिचा पती वगळता इतर कोणीही साक्षर नाही. सुनिताचे कुटूंब दारिद्र्य रेषेखालील असून त्यांचा प्रमुख व्यवसाय शेती हा आहे. परंतु निव्वळ शेतीवर उदरनिर्वाह चालत नसल्यामुळे त्यांना वेळप्रसंगी मजूरी करुन आपल्या कुटूंबाचा चरितार्थ चालवावा लागतो.

सुनिताचे लग्न २००५ साली वयाच्या १५ व्या वर्षी करण्यात आलेले असून त्यानंतर तिचे चार अपत्यांना जन्म दिलेला आहे. शेवटच्या चौथ्या अपत्याला जन्म देण्याअगोदर सुनिताने शासकीय व खाजगी रुग्णालयात अशा एकूण चार प्रसुतीपूर्व तपासण्या करुन घेतलल्या आहेत. परंतु सुनिताची प्रसुती ही नैसर्गिक पद्धतीने राहत्या घरीच झालेली आहे. त्यासाठी तिला शेजारील अनुभवी महिलेची मदत झाली. सुनिताने जन्म दिलेल्या अपत्याची जन्मावेळी स्थिती चांगली होती. त्यामुळे सुनिता व तिच्या कुटूंबियांस रुग्णालयात जाण्याची आवश्यकता वाटली नाही. व या मध्यंतरीच्या कालावधीतही आरोग्य कार्यकर्ती / कार्यकर्ता यांनीही तिची भेट घेतली नाही. परंतू प्रसुतीनंतर जवळपास ३० दिवसानंतर सदरील अर्भक मृत पावले. त्यावेळी त्याला निमोनिया असल्याचे निदान झाले.

निष्कर्ष :

उपरोक्त विवेचनावरुन असे निर्दशनास येते की, नवजात अवस्थेत (जन्मापासून २८ दिवसांपर्यत) होणारे अर्भक मृत्यू हा अतिशय संवेदनशिल विषय असून तो योग्य पद्धतीने हाताळणे गरजेचे आहे. त्याचप्रमाणे अर्भक मृत्यूची विविध कारणे वरील व्यष्टी अध्ययनातून दिसून येतात. त्यामध्ये प्रामुख्याने खालील कारणांचा समावेश होतो.

१. प्रसुती दरम्यान केलेल्या अवजड कामामुळे अकाली प्रसुती होण्याची शक्यता निर्माण होते. व त्यामुळे अर्भक मृत्यूचा धोका निर्माण होतो.
२. जन्मत: बाळाचे वजन कमी असल्यास अर्भक मृत्यू होण्याची शक्यता वाढते.
३. मातेला ब्लड प्रेशरचा त्रास असणे किंवा High risk मातांचे अपत्य ही दगावण्याचा धोका असतो.
४. कावीळ / बाळ पिवळे पडणे हे अर्भक मृत्यूचे महत्वाचे कारण आहे.
५. निकृष्ट आरोग्य सेवाही अर्भक मृत्यूला जबाबदार असते.
६. असंस्थात्मक प्रसुती यामुळेही अर्भक मृत्यूच्या प्रमाणमध्ये वाढ होते.
७. लहान बाळास झालेला निमोनिया हे सुद्धा अर्भक मृत्यूचे एक कारण आहे.

याचप्रमाणे प्रसुतीपूर्व व प्रसुतीपश्चात काळातील निकृष्ट आहार, अर्भकाची योग्य काळजी न घेणे, नैसर्गिक प्रसुतीचा आग्रह, आरोग्य सुविधांचे अंतर किंवा वाहतुकीच्या साधनांचा अभाव, प्रसुती बाबतचे पारंपारिक दृष्टिकोन, पुत्र प्राप्तीचा हव्यास यासारखे अनेक सामाजिक - सांस्कृतिक कारणे अर्भक मृत्यूस जबाबदार आहेत.

समारोप :

ग्रामीण भागामधील अर्भक / बाल मृत्यूचे प्रमाण कमी करण्यासाठी त्याकडे संवेदनशिल दृष्टिने पाहणे गरजेचे आहे. कारण आजचे बालक हे उद्याच्या देशाचे भविष्य आहेत. आणि त्यामुळेच ते सुदृढ असणे गरजेचे आहे. व्यक्तिचे आयुर्मान वाढविण्यासाठी अर्भक मृत्यूचे प्रमाण कमी करुन अर्भक जिवितत्वाचा दर वाढविणे गरजेचे आहे. त्यासाठी खालील उपाययोजना महत्वपूर्ण आहेत.

- अर्भक मृत्यूचे प्रमाण कमी करण्यासाठी संस्थात्मक प्रसुतीचे प्रमाण वाढविणे गरजेचे आहे.
- ग्रामीण पातळीवर आरोग्य विषयक जनजागृती व आरोग्य शिक्षण समाजकार्यकर्ते व आरोग्य सेवा क्षेत्रातील कर्मचारी यांच्या माध्यमातून देणे महत्वाचे आहे.
- अर्भक मृत्यू / माता मृत्यू कमी करणे व संस्थात्मक प्रसुतीचे प्रमाण वाढविणे या उद्देशाने सुरु करण्यात आलेल्या जननी सुरक्षा योजना व बुडीत मजूरी यासारख्या योजनांची प्रभावीपणे अंमलबजावणी होणे आवश्यक आहे.
- स्त्री - पुरुष विषमता कमी करण्यासाठी ग्रामीण पातळीवर प्रयत्न करणे.
- आरोग्य सेवेतील आधिकारी व कर्मचारी यांना वेळोवेळी प्रशिक्षण देवून रुग्णांबाबतचा दृष्टिकोन सकारात्मक करणे.
- सामाजिक व आर्थिक दृष्ट्यामागास घटकांवर विशेष लक्ष देणे गरजेचे आहे.
- सामान्य जनतेला आरोग्य सेवा सहज उपलब्ध व्हावी याकरिता व्यावसायिक समाजकार्यकर्त्यांची नियुक्ती फायदेशीर ठरेल.

संदर्भ :

१. महाराष्ट्र शासन (२००२), मानव विकास अहवाल महाराष्ट्र २००२, शासकीय मध्यवर्ती मुद्रणालय , मुंबई
२. पार्क, के. (२००२), सामाजिक आरोग्य परिचर्या, द्वितीय आवृत्ती, प्रकाशक, मे. बनारसीदास भनोत, जबलपुर ४८२ ००१
३. महाराष्ट्र शासन (२०१४), जिल्हा सामाजिक व आर्थिक समालोचन २०१३-१४ जिल्हा जालना, अर्थ व सांख्यिकी संचालनालय, मुंबई
४. महाराष्ट्र शासन (२०१५), महाराष्ट्राची आर्थिक पाहणी २०१४-१५, अर्थ व सांख्यिकी संचालनालय, मुंबई
५. पुरोहित, वसुधा (२०१०), आर्थिक विकास व नियोजन आणि सांख्यिकीय पद्धती, विद्या बुक्स पब्लिशर्स, औरंगाबाद
६. यशवंतराव चव्हाण विकास प्रशासन प्रबोधिनी (यशदा) (२०१२), महाराष्ट्र मानव विकास अहवाल २०१२ : सर्वसमावेशक मानव विकासाकडे, रिप्रो व्हिजन प्रिंटर्स प्रा. लि., पुणे
७. http://www.jalna.nic.in
८. http://www.niti.gov.in
९. http://www.mahades.maharashtra.gov.in

एकविसाव्या शतकातील स्त्री सामर्थ्य

डॉ. प्रज्ञानकुमार पुरुषोत्तमराव भोजनकर
bpradnyankumar@gmail.com
९४२३४४०२३०, १३१२१०५६४

सारांश :

वादळाला तोंड देवून परतवून लावण्याची ताकद ठेवलेली, अमाप धैर्य बाळगणारी, लढाऊ वृत्ती अंगी असलेली, तरीही नम्र, सहनशील, शालीन, प्रेमळ, वात्सल्य टिकवून ठेवलेली मुर्ती म्हणजे स्त्री होय. स्त्री ही त्याग, श्रद्धा व सुजाणपणा यांची मुर्तीमंत रुप आहे. पारंपारिकरित्या पुरुषांची समजली जाणारी क्षेत्रे आज तिने काबीज केली आहेत. आजची स्त्री कोणत्याही क्षेत्रामध्ये मागे नाही. स्वत:च्या पायावर उभी राहिलेली स्त्री आता पुरुषांच्या खांद्याला खांदा लावून प्रत्येक क्षेत्रात काम करु लागली आहे. अशाच काही स्त्रीयांच्या माध्यमातून एकविसाव्या शतकातील स्त्री सामर्थ्यांचे स्पष्टीकरण प्रस्तूत लघु शोध निबंधामध्ये घेतला आहे.

प्रस्तावना :

भारतीय समाज हा पुरुष प्रधान समाज आहे. भारतातील काही समाजामध्ये केरळ मधील नायर समाज, बंगाली समाज त्याचबरोबर भटक्या जमातीमध्ये आजही स्त्री प्रधान संस्कृतिचे प्रमाण दिसून येत असले तरी सर्वसामान्यपणे भारतीय महिलांना नेहमीच दुय्यम दर्जाचे स्थान दिल्या जाते. अनेक रुढी परंपरामुळे स्त्रीयांवरती अन्याय, अत्याचार, त्यांचे शोषण त्याचबरोबर सामाजिक विभक्तीकरण झाल्याचे दिसून येते. आजही महिलांना सार्वजनिक जीवनात फारसं स्थान दिल्या गेले नाही. तसेच त्यांना सहभाग देखील नाकारण्यात आल्याचे आढळून येते.

बाराव्या शतकात सर्वज्ञ श्री चक्रधरस्वामींनी स्त्रीयांना पुरुषांप्रमाणेच सर्व अधिकार असे सांगून धर्मोपदेशही केला. स्त्रीयांना मोक्षप्राप्तीचा अधिकार असल्याचे स्पष्ट सांगितले. वैदिक काळात स्त्रीयांना वेद ऐकण्याचाही अधिकार नव्हता जर त्यांनी वेद ऐकले तर त्यांच्या कानात शिसे टाकावे असा दंडक होता. समाजात तर त्यांना मानाचे स्थान नव्हतेच, पण पारलौकिक क्षेत्रातसुद्धा मोक्ष प्राप्तीच्या अधिकारापासून त्यांना वंचित केले होते. हे दोन्ही अधिकार देण्याचे क्रांतिकारी पाऊल भगवान श्री कृष्णांनी द्वापार युगातच उचलले होते. गीते मध्ये स्पष्ट शब्दांत हा अधिकार सांगतांना म्हटले आहे की, **``स्त्रियो वैश्यस्तथा शूद्रास्ते·पि यांति परां गतिम्।.``**स्त्री, वैश्य, वा शुद्र कोणीही असो त्यांना परमेश्वर प्राप्तीचा अधिकार आहे.

महात्मा फुले, आगरकर, महर्षि कर्वे हे समाजसुधारक म्हणून सामान्य लोकांना माहित आहेत. आज महाराष्ट्रात ``घडलेली स्त्री`` हे त्यांच्याच उदात्त विचारांचे आणि कार्याचे फळ आहे. निश्चितच त्यांचे कार्य उल्लेखनीय आहे. पण त्याच्या कितीतरी शतके आधीच श्री चक्रधरस्वामींनी हे विचार कृतीत उतरवलेले दिसतात. सर्वज्ञ श्री चक्रधरस्वामींचे चरित्र वाचतांना जाणवते की, स्त्री सुधारणेची मुहूर्तमेढ त्या काळांतच त्यांनी रोवलेली आहे. त्यांच्या सान्निध्यात असलेल्या अनेक स्त्रिया ओव्या, अभंगातून, स्वामींचे गुणवर्णन उत्फुर्तपणे करतांना दिसतात. अनेक विदुषी त्यांच्या सहवासात घडल्या. लिळाचरित्र वाचतांना आपल्याला जाणवते की स्वामींना स्त्रि-पुरुष हा भेद मान्यच नव्हता. जे अधिकार पुरुषांना होते ते सर्व अधिकार स्त्रियांना बहाल केले होते. ज्या काळात स्त्रीचे विश्व उबंऱ्या पलीकडे जाऊ शकत नव्हते, चूल व मूल हीच तिची कार्यक्षेत्रे होती, रामायण, महाभारत यापलीकडे काही आहे याची फारशी जाणीव ज्या काळात स्त्रियांना नव्हती, त्या काळात स्वामींनी बाइसा, महदाइसा यासारख्या विदुषी घडविल्या. एकूण स्त्री जातीविषयी स्वामींच्या मनात एक आत्मियता होती. पुरुष श्रेष्ठ आणि स्त्री कनिष्ठ असा भेदभाव त्यांनी कधीच केला नाही. स्त्रियांना समान अधिकार देणारा महाराष्ट्रातील हा पहिलाच संप्रदाय म्हणावा लागेल. गार्गी, मैत्रेयी या वेदकालीन दृष्ट्या साध्वींचा आदर्श पुन:श्च समाजापुढे ठेवण्याचे धर्मकार्य महानुभाव संप्रदायामुळे घडले. ``कमळांबा`` या थोर साध्वीपासून महानुभाव पंथातील उपाध्ये कुळाची परंपरा सुरु झाली. आज हा उपाध्ये आम्नाय म्हणून प्रचलित आहे.

सद्द:स्थितीचा विचार केला तर, जग प्रचंड वेगाने बदलत असून नवे संशोधन, नव्या संकल्पना, नवे विचार आजूबाजूला स्थिरावत आहे.समाजाच्या आणि देश विकासासाठी व्यापक दृष्टीने विचार केल्यास स्त्री विकास अतिशय महत्त्वाचा आहे. स्त्रीच्या आत्मशक्तिचा विकास, तिच्या क्रियाशिलतेला वाव मिळणे तसेच आर्थिक व सामाजिक पाठबळ मिळणे आवश्यक आहे.समाजामध्ये स्त्रीयांचा आत्मसन्मान व दर्जा सुधारण्यासाठी, समाजामध्ये त्यांना मिळणारी अपमानास्पद वागणूक थांबविणे व त्यांच्या सुरक्षिततेच्या दृष्टीने कायद्याच्या अंमलबजावणीवर लक्ष ठेवण्यासाठी राज्य महिला आयोग महत्त्वपूर्ण भुमिका पार पाडीत आहे.

महिलांच्या सक्षमीकरणाच्या अनुषंगाने राज्यघटनेत अनेक कायदे निर्माण केले. त्यावरती नव्याने संशोधनही झाले. स्त्रीयांसाठी पून:र्विवाह कायदा १८५६, हिंदू विवाह कायदा १९५५, विवाहित स्त्रीयांच्या संपत्तीचा कायदा १९५६, स्त्रियांचे अश्लील प्रदर्शन प्रतिबंध कायदा १९८६, वैद्यकीय गर्भपात कायदा १९२६, हुंडाप्रतिबंधक कायदा १९६१, मातृत्त्व लाभासंबंधिचा कायदा १९६१ अशी व इतर अनेक कायदे तयार करण्यात आले.

महर्षी धोंडो केशव कर्वे, राजश्री शाहू महाराज, म.ज्योतिबा फुले, क्रांतीज्योती सावित्रीबाई फुले, विरेशलिंगम पंतुलू, पंडीता रमाबाई, सुब्बलक्ष्मी, ईश्वरचंद विद्यासागर, आनंदीबाई गोपाळ यांनी स्त्री मुक्तीसाठी अतुलनीय कार्य करुन आशेचा किरण दाखविला.आणि याही **'न स्त्री स्वातंत्र्यंम् अहर्ती'** या वचनाला मुठमाती देवून समाजव्यवस्थेत स्त्रियांना समानतेने वागविल्या जावे करिता त्यांना कायदेशिर हक्क व अधिकार मिळावे म्हणून घटनेच्या तिसऱ्या भागातील मुलभूत अधिकारातील कला क्र. १४, १५, १६ मार्फत त्यांना समानतेचे अधिकार दिले.

'न स्त्री स्वातंत्र्यंम् अहर्ती' असे मनुने सांगितले आहे. पुराणकालीन सनातन, कर्मठ संस्कृतीमुळे स्त्रीचे स्वातंत्र्य लयाला गेले. आणि तिचे परावलंबित्त्व सुरु झाले. पुरातन काळामध्ये स्त्री ही वेदशास्त्र संपन्न असल्याचेही आढळून येते. गार्गी, मैत्रयी यांसारख्या वेदशास्त्रनिपूण, कैकयीसारख्या युद्धशास्त्रात कुशल असणाऱ्या स्त्रिया सर्व प्रकारच्या विद्याकलांत पारंगत होत्या.

स्त्रीच्या सृजनशिलतेला, बुद्धिला आणि कतृत्त्वाला पूर्ण वाव मिळावा म्हणून स्त्री-मुक्ती चळवळी निर्माण झाल्या. या चळवळींच्या माध्यमातून स्त्रीयांना त्यांच्या हिताचे कायदे समजून सांगण्यात येत आहेत. स्त्रीयांमध्ये जन-जागृती निर्माण करण्यात येत आहे. समाजामध्ये घटस्फोटीत, विधवा, परितक्त्या, अत्याचाराला बळी पडलेल्या निराधार स्त्रीयांना सन्मानाने जीवन जगता यावं म्हणून समाजामार्फत त्यांना आर्थिक तसेच आवश्यक ती मदत केल्या जात आहे.

एकविसाव्या शतकात स्त्रीचे सक्षमीकरण व सशक्तीकरण झोलेले आहे. तीने स्वत:ची शक्ती पूर्णपणे ओळखली आहे. अधिकार प्राप्तीसाठी संघर्ष करायला ती सक्षम झाली आहे.तीने अभिव्यक्तिचे स्वातंत्र्य प्राप्त केले आहे. स्त्री-भृण हत्त्येसारख्या घटना आता कालबाह्य होवू लागल्या आहेत. मुली दत्तक घेतल्या जात आहेत. लग्नापुर्वी स्वयंनिर्भर बनविण्यासाठी उच्च शिक्षणाची संधी त्यांना उपलब्ध करुन दिल्या जात आहे. स्त्री आणि पुरुष यांच्यात केवळ शरीरभेद नाही तर स्त्री अधिक संवेदनशिल व श्रद्धावंत आहे. पुरुषांचे भौतिकतेकडे, जडत्त्वाकडे अधिक लक्ष असते तर स्त्रीला देवत्त्वाचे अस्तीत्त्व अधिक जाणवते. स्त्री ही त्याग, नम्रता, श्रद्धा व सुजाणपणा यांची मुर्ती आहे. म्हणूनच पारंपारिकरित्या पुरुषांची समजली जाणारी व मक्तेदारी असलेली क्षेत्रे आज तिने काबीज केली आहेत. समाजसेवा, समाजकारण, राजकारण, क्रिडा, साहित्य, वैज्ञानिक संशोधन, नौकरी, लष्करी सेवा अशा विविध क्षेत्रांमध्ये स्त्रीयांनी स्वत:च्या कर्तबगारीद्वारा स्थान निर्माण केले आहे. आजची स्त्री कोणत्याही क्षेत्रामध्ये मागे नाही. स्वत:च्या पायावर उभी राहिलेली स्त्री आता पुरुषांच्या खांद्याला खांदा लावून प्रत्येक क्षेत्रात काम करु लागली आहे.

प्रत्येक स्त्रीला संपत्तीचा अधिकार कायद्यान्वये प्राप्त झाला आहे. त्यांच्या आत्मविश्वासात कमालीची वृद्धी होतांना दिसून येत आहे. आत्मविश्वासासोबतच स्वत:चे मत ठामपणे मांडण्यासही ती शिकली आहे. आजच्या या समाजरचनेत घराबाहेर पडून पुरुषांच्या बरोबरीने अर्थार्जन करणे अपरिहार्य झाले आहे. बाहेरील आणि त्याचबरोबर घरगुती परिस्थिती सांभाळतांना ती तारेवरची कसरत करतांनाही दिसून येत आहे. तीने चार भिंतीचे संरक्षण कवच भेदून अभिव्यक्तिचे स्वातंत्र्य मिळविले आहे. त्या कसल्याही परिणामाची तमा न बाळगता अन्यायाचा विरोध करीत आहते. अत्यंत महत्त्वाचे म्हणजे

आजची आई मुलांप्रतीही अधिक संवेदनशील बनली असून अत्यंत जागरुक आहे. यशस्वी आई म्हणून ताठ मानेने समाजामध्ये वावरत आहे.

राजकारणात तसेच समाजकारणात स्त्री मुक्तीच्या नावाखाली अन्यायाला लढा देत आहे. संविधानाने दिलेल्या ५० टक्के आरक्षणामुळे राजकारणामध्ये मंत्री पदावर तर नौकरीच्या क्षेत्रामध्ये उच्च पदावर कार्य करीत आहेत. २१ व्या शतकातील स्त्री म्हणजे एक सशक्त व्यक्तिमत्त्व. स्वतःच्या सर्व कल्पना अस्तित्वात आणणारी, आयुष्याच्या वाटा बदलणारी आणि अगदी आकाशालाही गवसणी घालायला उत्सूक असे स्वतंत्र व्यक्तिमत्त्व. तसेच महत्त्वाकांश पूर्ण करुनही घराचा किल्ला राखणारी यशस्वी किल्लेदार आहे आजची स्त्री.

एकविसाव्या शतकातील स्त्री स्वतःच्या प्रखर तेजाने असमंत उजळून टाकण्यासाठी सातत्याने प्रयत्नशिल आहे. तीने तीचे असामान्यत्त्व जोपासत जगाला बदलविण्याची ताकद बाळगली आहे. सदृढ समाजाचा पाया आहे आजची स्त्री. ती येणाऱ्या प्रत्येक वादळाला तोंड देवून परतवून लावण्याची ताकद ठेवत आहे. आजची स्त्री अमाप धैर्य बाळगणारी, लढाऊ वृत्ती अंगी असलेली, तरीही नम्र, सहनशील, शालीन आणि प्रेमळ, वात्सल्य टिकून ठेवलेली मुर्ती आहे.

एकविसाव्या शतकातील बदलाला न घाबरता सामारी जाणारी व्यक्ती म्हणजे आजची स्त्री.

समारोप :

आजही अनेक गंभीर स्त्री समस्या भारतीय समाजासमोर उभ्या आहेत. रुढी-परंपराचा पगडा, धार्मिक कायदे, विपरित स्त्री-पुरुष प्रमाण, समान नागरी कायद्याचा अभाव, कौटूंबिक हिंसा, बलात्काराच्या घटना, हुंडाबळी, नौकरीच्या क्षेत्रातील अपमानास्पद वागणूक या व अशा अनेक समस्या स्त्रीयांच्या बाबतीत आहेत. अशा सर्व सामाजिक समस्येला खंबीरपणे सामोरे जावुन आत्मविसाने, धैर्याने आलेल्या संकटाचा प्रतिकार करुन प्रत्येक क्षेत्रामध्ये स्वतःचे स्थान मजबूत केले आहे. स्त्री कतृत्वावर दृष्टीक्षेप टाकल्यास आपल्यास दिसून येते की, भारताच्या सर्वोच्च पदापर्यंत महिला पोहचली आहे. जगात सर्वात जास्त महिला अभियंते भारतात आहेत. भारतातील २५० हून अधिक उद्योगधंद्यामध्ये महिला कार्यकारी प्रमुख आहेत. जगातील सर्वाधिक महिला नौकर वर्ग भारतात आहे. उच्च शिक्षित पदावर काम करणाऱ्या महिलांची सर्वाधिक संख्या भारतात आहे.

मार्च २०१७ रोजी च्या महिलांच्या समस्या व आवाहाने विषयावर शोधनिंबध

प्रा. डॉ. गणेश बोरकर , सहयोगी प्राध्यापक ,
श्रीमती. पी . डी. पाटील कॉलेज ऑफ सोशलवर्क , खडकी , अकोला ४४४००५
मो. क्र ९८२३२०५२२२, ९४२३८५२०३५
ईमेल ganeshborkarpr@gamil.com

महिला समस्यांचे विश्लेषन - शासकिय योजना

प्रस्तावणा - भारतात महिलांच्या समस्यांचे विश्लेषन होणे गरजचे आहे , काळानुरूप महिलांच्या समस्यांचे स्वरूप बदल आहे, ज्या घटकांचा या वर परिणाम दिसुन येतो त्यामध्ये प्रामुख्यानी बदलेलीजिवनशैली , आधुनिक तंत्राज्ञान , महिलांचा राजकिय क्षेत्रात आणि नोकरी क्षेत्रात

महिलांचा वाढता सहभाग , महिलांविषयक नव नविन कायदे , इंटरनेट व मोबाईल , सोशल मिडीयाचा शिरकाव यामुळे महिलांसंबधीत समस्यांचे स्वरूप बदलेले दिसुन येते . ग्रामिण आणि शहरी भागातील महिलांच्या समस्यांचे वर्गीकरण आणि या संमस्यांचे विश्लेषन होणे गरजेचे आहे , या संबधीत माहिती संकलीत केली असता , सद्या स्तीतत महिलांना अेनेक समस्यांना समोरे जावे लागत आहे जसे **(१) स्त्रि - पुरूष भेद (२) स्वातंत्र्याचा अभाव(३) स्त्रियांविरूध्द होणारे गुन्हे :(४) गरीबी : (५) शिक्षणाची संधी नाकारणे :(६) व्यावसायिक शिक्षणाच्या अपुऱ्या सोयी : (७) नोकऱ्यांच्या संधीचा अभाव (८) सामाजिक दुष्प्रथा :(९) आजार आणि आरोग्याचे इतर शत्रु : (१०) विविध क्षेत्रात महिलांना प्रतिनिधित्वाचा अभाव , या स्वरूपाच्या समस्यांना महिलांना समोरे जावे लागत आहे . (११) सोशल मिडीया , इंटरनेट आणि मोबाईल - संबधीत महिलांची होणारी फसवणुक आणि अत्याचार** . या सारख्या समस्यांना महिलांना समोरे जावे लागत आहे.

ग्रामीण भांगातल्या ८७ टक्के स्त्रिया कृषिक्षेत्रात शेतमजुर अथवा शेत पिकवणाऱ्या म्हणुन काम करतात. शहरी विभागात ८० ते ९० टक्के स्त्रिया गृहपातळीवरील उद्योग, छोटे व्यापारधंदे, नोकऱ्या आणि बांधकाम व्यवसायात काम करतात. स्त्रियांच्या दर्जाबद्दलच्या अशा निरूत्साही करणाऱ्या चित्राचेच प्रतिबिंब त्यांच्या समाजातील दर्जात दिसते. आधी सांगितल्याप्रमाणे भारतातील मुला-मुलींचे प्रमाण दर एक हजार मुलांमागे ९२७ मुली असे आहे. काही राज्यांत ते धोकादायक म्हणता येईल अशा पातळीवर आहे. २००० सालच्या जनगणनेप्रमाणे मुलींचे प्रमाण हजार मुलांमागे पंजाबमध्ये ७९३, हरयाणामध्ये ते ८२०, तर हिमाचल प्रदेशात ८९७ आहे. बालमृत्युचे प्रमाणही मुलींत शंभरी ७.८ तर मुलांत ६.७ इतके आहे. (यु.एन. : जगातील स्त्रिया) १९९० साली ४० टक्के स्त्रियांवर त्यांच्या पतीकडुन शारीरिक अत्याचार झाले (युनिफेमचा व्दैवार्षिक अहवाल), तर ६५.३ स्त्रियांनी कोणत्या ना कोणत्या प्रकारच्या उपहासाची तक्रार केली (युएनडीपी अहवाल). २००० साली साक्षरतेचे प्रमाण स्त्रियांसाठी ३१.३ टक्के तर पुरूषांसाठी ५४.६ टक्के होते. (यु. एन : सामाजिक दर्शक) इ.स. १९९८-९९ च्या कौटुंबिक आरोग्य पाहणीनुसार फक्त ५२ टक्के स्त्रियांचा विचार त्यांच्या आरोग्याविषयी निर्णय करताना घेतला जातो. स्त्रियांच्या मजुरीचे उत्पन्न पुरूषांच्या तुलनेत सरासरी ७५ टक्के इतकेच असुन ते कुटुंबाच्या उत्पन्नाचा चौथा हिस्सा इतकेच भरते. महाराष्ट्र गामिण महिलां बरोबरच शहरी भागातील नोकरी करणा-यांना महिलांना अनेक समस्युना समोरे जावे लागत आहे . कौटुंबिक हिंसाचार अधिनियमाची निर्मिती या कारणास्तव झाली असे म्हटले तरी चालेले , कौटुंबिक कलह, माहिलांचे शोषण , बलात्काराचा घटना वाढत असल्याने कायदे या बाबींना रोखण्यास काही प्रमाणात अपयशी झाल्या आहेत , न्यायीक यंत्रणा आणि कायद्यामुळे महिलांवरील अत्याचार बंद होणार नाही तर सामाजीक विचार धारा आणि महिलांविषयक समाजात असलेले दुययम स्थान या बाबतची समाजाची मानसिकता बदलणे गरजे आहे .

उदेश -

१. महिलांच्या समस्यांचे विश्लेषण करणे , महिलांच्या समस्या जाणुन घेणे , महिलांचा सुधारलेला सामाजीक दर्जा या बाबत अध्ययन करणे , संकलीत माहितीचे वर्गीकरण करणे .

२. महिलांच्या सक्षमीकरणाकरीता राज्य शासनाकडुन होत असलेले प्रयत्न यांचे अध्ययन करणे .

३. महिला समक्षीकरणाकरीता कार्यन्वीत शासकिय यंत्रणेची माहितीचेअध्ययन करणे .

४. महिला कायदे व हक्क विषयक अंमलबजावणी परिणामकारकात्मक पडताळुण पाहणे .

५. ग्रामिण व शहरी भागातील घरगुती महिला व काम करणा-या महिलांचे वर्गीकरण करून अध्ययन करणे.

उपकल्पना

१. भौगोलिक ग्रामिण व शहरी भागातील महिलांच्या समस्यांचे स्वरूप निराळे आहे .

२. नोकरी करणा-या आणि घरकाम करणा-या महिलांचे समस्यांमध्ये तफावत दिसुन येते

३. महिलांच्या समस्यांचे स्वरूप काळानुप बदलत आहे .

४. आर्थीक समक्षमीकरणामुळे महिलांचा सामाजीक दर्जा सुधारलेला आहे .

५. महिला सक्षमीकरणाकरीता गेली दशकामध्ये राज्य शासनाकडुन होत असलेला प्रयत्न पुरेसा नाही

६. महिला कायदे व हक्क या विषयक प्रभावी अमंलबजावणीचा अभाव दिसून येतो .

संशोधन पध्दती

सामाजीक संशोधन पध्दतीच्या व्दियम पध्दतीचा वापर शोधप्रबंधाकरीता करण्यात आला आहे ज्यामध्ये महिला व बाल कल्याण,सामाजीक न्याय विभाग, विधी विभाग मंत्राल मुंबई यांच्या कडुन निर्गमित वेळोवेळी सुचना कायदे, परिपत्र इत्यादी तसेच महिला हक्क व कायदे विषयक सर्व कायदे व कायद्यातील सुधारीत आवृतती व प्रिन्ट मिडीयामध्ये प्रकाशीत लेख , साहित्य व बातम्यांचा आधार घेण्यात आला आहे .

महिलांच्या सर्वांगिण विकासाकरीता शासनासोबत महिला संस्था , सामाजीक संस्थांनी पुढाकार घेतलेला दिसुन येते, शासन स्तरावर महिलांच्या समस्यांचे विश्लेषन करून त्यानुसार नव नवीन योजना राबविण्यात येत आहेत, शिवाय महिला समस्यांचे अध्ययन केले असता नवीन कायदे या करीता अंमलात आणले जात आहेत .महिलांचे आर्थीक समक्षीकरण - परिणामस्वरूप महिलांच्या सामाजीक दर्जा सुधारण्याकरीता विविध घटकांचा परिणाम दिसुन येतो, यामध्ये विविध घटकांचे अध्ययन करणे गरजे आहे .

महिलाविषयक शासनस्तरवर राबविण्यात येणारे उपक्रम, योजना, महिलांच्या हक्क व संरक्षणाकरीता असलेले महिलांविषयक कायदे, महिलांच्या समस्यांना व शोषणाला वाचा फोडणारे व न्यायनिवाडाकरण्यासाठी कार्यन्वीत विविध शासकिय यंत्रणा, महिला सक्षमीकरणाकरीता राज्य व केंद्र शासनाची भुमिका व सामाजीक संस्थांची भूमिका या सर्व मुद्यांचे विश्लेषण करण्याकरीता खालील प्रमाणे प्रयत्न करण्यात आला आहे .

सामाजिक कायदे -

केंद्र सरकाने प्रसुतिपुर्व चिकित्सा तंत्रे (नियमन आणि दुरूपयोग प्रतिबंध) कायदा, १९९६ पासुन अस्तित्त्वात आणला. या कायद्याला २००२ साली केलेल्या दुरूस्तीनुसार गर्भधारणेपुर्वी करावयाची लिंग निश्चिती अल्ट्रा साऊंड यंत्रांचा वापर या कायद्याच्या कक्षेत आणाला गेला. (१) समान कामाबद्दल स्त्री अथवा पुरूष कर्मचाऱ्यांना समान मोबदला. (२) १९५५ सालचा हिंदु विवाह कायदा आणि विशेष विवाह कायदा यात विवाह कायदा दुरूस्तीसाठी १९७६ साली केलेल्या कायद्यानुसार मुलीला विवाहयोग्य वयापुर्वी केलेला विवाह त्याची पुर्तता झाली असली तरी नाकारण्याचा हक्क. (३) हुंडाप्रतिबंध कायद्यांतील तरतुदी अधिक कडक (४) बालविवाह प्रतिबंध दुरूस्ती कायदा, १९७८ नुसार मुलींचे विवाहयोग्य

वय १५ पासुन १८ वर्ष व मुलांचे वय १८ पासुन २१ वर्ष इतके केले आहे. (५) जेथे तीसपेक्षा जास्त स्त्रिया काम करतात अशा कारखान्यात कारखाने - विषयक कायद्यातील १९७६ साली केलेल्या दुरूस्तीनुसार पाळणाघराची व्यवस्था असली पाहिजे. पुर्वी ही मर्यादा पन्नास होती. (६) १९६१ सालच्या प्रसुतीनंतरच्या सवलती कायद्यात एप्रिल १९७६ मध्ये कामगार राज्य विमा कायद्याखाली न येणाऱ्या स्त्रिकर्मचाऱ्यांचा समावेश करण्यासाठी दुरूस्ती केली गेली.

महिलांसंबधीत प्रकरणाची तात्काळ दखल घेणारी यंत्रणा - राष्ट्रीय महिला आयोग .

अनेक स्त्री - संघटना, प्रसंगी पक्षाची धोरणे ओलांडुन स्त्रियांच्या हक्कांचे संरक्षण करण्याकरीता वैधानिक मंडळाची मागणी करीत होत्या. भारतीय स्त्रियांच्या दर्जावरील पहिला सर्वसमावेशक अहवाल १९७६ साली प्रसिध्द झाला, तेव्हा राष्ट्रीय आयोग नेमण्याची मागणी पुढे आली. स्त्रियांना समाजातील आपले स्थान घेता यावे यासाठी ठोस पावले उचलण्याच्या गरजेवर सर्वसाधारण एकमत झाले. मध्यंतरी नववधुला जाळणे, हुंडा, सतीप्रथा, यात वाढ झाल्याने या प्रकरणाला गती मिळाली.

महिलांच्या आर्थीक विकासा करीता राबविण्यात येणारे उपक्रम -

प्रत्येक राज्यात आणि केंद्रशासित प्रदेशात महिला विकास मंडळ स्थापण्याची योजना १९८६-८७ मध्ये आखण्यात आली. महिला आर्थिकदृष्टया स्वतंत्र व स्वावलंबी व्हाव्यात, यासाठी त्यांना रोजगाराच्या अधिक संधी उपलब्ध करून देणे हे या योजनेचे उद्दिष्ट आहे. या योजनेव्दारे महिला रोजगार क्षेत्रातील प्रमुख अडचणींवर मात करण्यास मदत होते. या महामंडळांनी स्त्रियांना स्वत:साठी टिकाऊ उत्पन्नाचे मार्ग शोधण्यात सहाय्यकाची भुमिका पार पाडावी, अशी अपेक्षा आहे. या महामंडळांनी दुर्बल घटकांतील स्त्रीसाठी व्यक्तिगत व स्त्रियांच्या गटासाठी योजना आखताना निराधार स्त्रीला प्राधान्य दिले पाहिजे.या महामंडळांकडे सोपविलेल्या कार्यात रोजगारांच्या दृष्टीने संभवनीय क्षेत्रांचा शोधा, प्रकल्प सिध्द करण्यासाठी मदत आणि आवश्यक आर्थिक पाठबळ उभारणे,विविधा व्यवसायांतील महिलांसाठी कच्च्या व्यवस्था, प्रशिक्षणाच्या सोयी पुरविणे आणि तयार मालाच्या विक्रिसाठी पायाभुत व्यवस्था निर्माण करणे यांचा समावेश आहे.

शासन स्तरावर राबविण्यात येणारे महिलांविषयक उपक्रम व योजना-

महिला सक्षमीकरणाकरीता केंद्र आणि राज्य सरकारनी वेळोवेळी आखलेली योजना व राबविण्यात आलेले उपक्रमाचे सकारात्मक परिणाम दिसु लागले आहे . मार्च ८ हा दिवस महिला दिन म्हणून प्रत्येक वर्षी आपल्या देशात साजरा केला जातो. राज्य सरकारे तसेच केंद्रशासित प्रदेशांची प्रशासने यांनी स्त्रियांचा आर्थिक व सामाजिक दर्जा सुधारण्याचे अनेक कार्यक्रम हाती घेऊन, त्यांत सातत्य राखण्याच्या प्रयत्नांत गती दिली आहे तसेच ते अधिक प्रगत करून त्यांचा महिला दशकाच्या काळात विस्तारही केला आहे. काही कार्यक्रमांची माहिती खालील प्रमाणे आहे (१) बऱ्याच राज्य शासनांनी बालपणाच्या सुरूवातीच्या काळात पुरविण्यात येणाऱ्या एकात्मिक सेवांचे महत्त्व जाणुन केंद्राने प्रायोजित केलेल्या एकात्मिक बालविकास सेवांची अंमलबजावणी राज्यांत केली आहे. त्यांचा बालके आणि त्यांच्या आया यांच्या बाबतीत घडुन आलेला सुपरिणाम सात निर्णायक दर्शकांवरून दिसुन येतो. हे दर्शक म्हणजे जन्माच्या वेळी बालकांचे वजन सरासरीपेक्षा जास्त असणे, कुपोषणाच्या प्रमाणात घट, लसीकरण कार्यक्रमाचा विस्तार, घटलेले बालमृत्यु, जन्मदर व मृत्युदरात घट. (२) वीस कलमी कार्यक्रम, जो स्त्री कल्याणाच्या गतिमान कार्यक्रमांवर आणि गर्भवती स्त्रियांना पोषक आहार पुरविण्यावर भर देऊन आदिवासी, डोंगराळ आणि मागासलेल्या भागातील मातांच्या जोपासनेवर भर देतो त्या कार्यक्रमाचा आरंभ. (३) स्त्रिया व बालकांच्या कल्याणासाठी महामंडळाची स्थापना. (४) स्वयंसेवी संघटनांकडुन स्त्रियांच्या वसतीगृहांच्या संख्येत केंद्र व राज्य सरकारांच्या मदतीने केली जाणारी वाढ (५) कामकरी स्त्रियांच्या वसतीगृहाला जोडुन तसेच इतर आस्थापनांना जोडुन पाळणाघरे उभारणे. (६) काम करणाऱ्या स्त्रियांसाठी सरकारी नोकऱ्यांसाठी वयाची अट शिथिल करणे, विशेष रजा अशांसारख्या सोयी-सवलती (७) केंद्रीय समाजकल्याण मंडळ, राज्य समाजकल्याण सल्लागार मंडळे, स्त्री कल्याणासाठी

भारतीय कौन्सील, स्त्रियांची अखिल भारतीय परिषद, भारतीय ग्रामीण महिला संघ, रेड क्रास, सामाजिक आरोग्य संघटना आणि इतर स्वयंसेवी संघटना आंतरराष्ट्रीय महिला दशकापुर्वीपासुन अस्तित्त्वात होत्या, पण या दशकात आपल्या यंत्रणेला चालना देऊन त्यांनी या दशकांसाठी नवनवीन अपांरपारिक कार्यक्रम आयोजित केले. साध्या पध्दतीने लग्न, एवढेच नव्हे तर सामुहिक लग्ने, हुंडा आणि इतर विवाहविषयक समस्या यांतुन उद्‌भवणाऱ्या कौटुंबिक वादात तडजोड या समस्यांवर या संघटनांकडुन अधिक लक्ष दिले गेले.

निष्कर्ष -

भारतातील महिलांच्या समंस्यांचे विशलेषण करून त्या माहितीच्या आधारे महिलांच्या हितार्थ विविध योजना राबविण्यात येत आहेत, महिलांवर होणार अत्याचाराच्या घटनांमध्ये वाढ झाली असल्यास त्या ठिकाणी ठोस उपाय योजना करण्यात येत आहे. भारतातली स्त्री समाजात अधिक चांगला दर्जा मिळविण्यात यशस्वी झाली आहे. स्वातंत्र्यानंतर चालत आलेल्या बंदिस्त करणाऱ्या गुंतागुतीतुन आणि दुष्प्रथांतुन जाणण्याइतक्या प्रमाणात मुक्तता मिळविण्यात यशस्वी ठरल्या आहेत. आजच्या स्त्रीला पुर्वीपेक्षा अधिक मान आणि मान्यता, पुरूषांच्या बरोबरीने तुलनेने समान दर्जा, अधिक हक्क आणि प्राधान्य, राष्ट्रीय पातळीवर सामाजिक, आर्थिक व राजकिय क्षेत्रांत अधिक संधी आणि त्यांच्यापर्यंत पोहोचण्याचे अधिक मार्ग उपलब्ध आहेत.भारतीय राज्यघटनेने आपल्या प्रस्तावनेत सर्वांना सामाजिक, आर्थिक व राजकिय क्षेत्रांत न्याय मिळवुन देण्याची तसेच दर्जा आणि संधी यांच्यात समानता प्रस्थापित करण्याची इच्छा प्रकट केली असुन ही उद्दीष्टये प्रत्यक्षात आणली जातील, याची खात्री करून घेण्यासाठी शिक्षण, सार्वजनिक रोजगार आणि राजकिय क्षेत्रांत समानता देणाऱ्या तरतुदींचा समावेश घटनेत केला आहे. कायद्यासमोर समानता आणि कायद्याने दिलेल्या संरक्षणाच्या बाबतीत समानता यांची ग्वाही देण्याशिवाय घटनेने शासनाला शिक्षण, सार्वजनिक रोजगार यांत लिंगाच्या आधारावर स्त्रियांच्या बाबतीत भेदभाव करण्यास प्रतिबंध आणि स्त्रियांच कल्याण साधण्यासाठी, विशेषतः माता म्हणुन त्यांच्या आरोग्याची काळजी घेणे गरजेचे आहे . महिलांच्या समस्यांचे वर्गीकरण आणि विश्लेषणाच्या आधारावर संकलीत आकडेवारी - लक्षात घेता राज्य व केंद्र शासनाकडुन महिला विषय समस्यांचे गांभिर्य लक्षात घेता, तात्काळ उपाययोजना करण्यासाठी कृति समितीचे गठण करण्यात आले असुन, महिलांच्या बदलत्या समस्यांवर लक्ष ठेवुन तात्काळ त्यावर उपयोजना करणे बाबत कृतिदल कार्यन्वीत करण्यात आला आहे.

महिला समस्यांचे विश्लेषण आणि शासकिय योजना प्रभावी ठरण्याकरीता ठळक सुचना

१. महिलांसंबधीत वेळोवेळी शासकिय यंत्रणे व्दारा संकलीत माहितीचे विश्लेषन करून त्या आधारावर तात्काळ उपाययोजना करणे गरजेचे आहे. केंद्र व राज्य शासनाकडुन महिला कल्याणाकरीता वेळोवेळी जे धोरण, योजना व उपक्रम राबविले जातात त्याची प्रभावी अमंलबजावणी होणे गरजचे आहे.

२. ग्रामिण भागातील आणि घरकाम करणा-या महिलांच्या समस्या अद्यापही नियंत्रणात आलेल्या नाहीत तेव्हा महिला हक्क व कायदेविशयक त्यांच्यामध्ये जनजागृती होणे गरजेचे आहे.

३. महिलांवरील अत्याचार केवळ कायद्यामुळे प्रतिबंधीत होणार नाही तर योग्य समुपदेशनाची व नियंत्रण ठेवणारी समाजव्यवस्था निर्माण करणे काळाची गरज आहे या करीता सामाजीक संस्थांनी पुढाकार घ्यावा. शिवाय महिलांच्या समस्यांविषयक शासनाची संवेदनशीलता वाढविणे अगत्याचे आहे.

४. ग्रामीण महिलांचा आर्थिक दर्जा सुधारण्यासाठी हाती घेतलेले कार्यक्रम अयशस्वी ठरले आहेत. याकरीता आवश्यक उपाययोजना अपेक्षीत आहेत. शिवाय महिलांच्या समस्यांच्या निवारणार्थ लोकसहभाग महत्वाचा ठरतो, महिलांमध्ये जनजागृती, शैक्षणीक दर्जा सुधारणे आणि महिलांच्या उपक्रमामध्ये महिलांचा सहभाग वाढविणे गरजेचे आहे.

महिलांच्या समस्यांचे विश्लेषण होणे गरजचे आहे, महिलांवर होणारे अत्याचाराचे, शोषणाचे स्वरूप बदलत आहे, महिलांना यातुन मुक्त करण्या करीता शिक्षणाचे महत्व, संघटनीत प्रयत्न आणि कायद्याचे ज्ञान असणे गरजचे आहे, संविधानामुळे महिलांना राजकिय क्षेत्रात सहभाग प्रापत झाला आहे, राज्यकर्त हे धोरण ठरवित असते, तेव्हा महिंना सक्रिय सहभाग घेवुन राजकिय आपला हक्क ५० टक्के केवळ प्राप्त करून चालविणार नाही तर पुरूषांचे बोदधरून आपले अधिकार सर्मपित करणे योग्य ठरणार नाही, महिलांनी महिलांच्या समस्यांना अभ्यास करून ठोस धोरण शासन स्तरावर निश्चित केले पोहिजे जेणे करून महिला सक्षम होतील आणि भारतातील ५० टक्के महिला सक्रिय झाल्यास १०० टक्के लोकशाही सक्रिय होईल .

संदर्भग्रंथ सुची

०१ राज्य व केंद्र शासनाची वेबसाईटवर उपलब्ध माहिती

०२ ॲड . शेलार लिखीत महिलांचे कायदे व हक्का

०३ महाराष्ट्र शासन , महिला आयोग कडुन प्राप्त माहिती

०४ महिला व बाल विकास विभागाकडुन राबविण्यात येणारे योजनां माहितीपत्रक

०५ वर्तमानपत्रामध्ये प्रकशीत महिलांच्या समस्यांविषयक लेख व वृत्त

महिलांच्या समस्या आणि आव्हाने

प्रा. ईश्वर लक्ष्मण राठोड
समाजशास्त्र विभागप्रमुख,
शिक्षण महर्षी ज्ञानदेव मोहेकर
महाविद्यालय, कळंब.

प्रस्तावना :

मानवी जातीच्या इतिहासाइतकाच स्त्रियांच्या अत्याचाराचा, अन्यायाचा, छळाचा इतिहास पुरातन आहे. पुरुषसत्ताक व्यवस्था अस्तिवात आली आणि स्त्रियांच्या बंधनांना प्रारंभ झाला. माणूस जसजसा प्रगत होत गेला, तसतशी बंधने अधिक वाढत गेली. जातिव्यवस्थेला जसा धर्माचा आधार दिला गेला, तसाच स्त्रियांवरील जाचक बंधनांना धर्माचा आधार दिला गेला. स्त्रियांचे आर्थिक अधिकार संपविण्यात आले आणि स्त्रीला परावलंबी बनविण्यात आले. नीतीमत्तेची आणि चारित्र्याची बंधने स्त्रियांसाठीच कठोर करण्यात आली आणि लादण्यात आली. त्यातून स्त्रियांचे 'माणूस असणे' नाकारुन व्यवस्थेत दुय्यम स्थान देण्यात आले. त्यामुळे कुठल्याही अन्याय-अत्याचाराच्या बळी स्त्रियाच ठरल्या. ज्या व्यवस्थेत पुरुष सत्ता अधिक ताठर-कठोर बनते, तेथे स्त्रियांची गुलामी अधिक तीव्र होते.

भारतीय समाज व्यवस्थेत पारंपारिक जीवनशैलीचा आदर केले जाते. पारंपारिक भारतीय समाजाची संस्कृती ही निश्चितच आदर्श आहे, पण त्या काळातही स्त्रियांचे स्थान हे दुय्यम होते तसेच आजच्या भारतात देखील स्त्रियांकडे पाहण्याचा दृष्टिकोन हा दुय्यमच आहे. देशाची वेगवेगळया बाबतीत प्रगती दिसून येते त्या विकासाच्या प्रक्रियेत महिलांचा फार मोठा योगदान आहे, तरी देखील महिलांवरील अन्याय आणि अत्याचार कमी झालेले नाही. महिलांना वेगवेगळया समस्येला आणि आव्हांनाला सतत सामोरे जावे लागते. महिलांच्या समस्या आणि आव्हानाचे कारणमीमांसा करण्यासाठी हा लेख प्रस्तुत करण्यात येत आहे.

संशोधनाची उद्दिष्टे :

१. स्त्री अध्ययनाची गरज समजून घेणे.
२. महिलांच्या समस्या समजून घेणे.
३. महिलांच्या दैनदिन जीवनातील आव्हानांवर चर्चात्मक विश्लेषण करणे.
४. महिलांच्या समस्या आणि आव्हाने यासाठी उपाययोजना सुचविणे.

संशोधनाची गृहितके :

१. महिलांच्या समस्या वाढत आहेत.
२. महिलांवर होणारे सामाजिक अन्याय,अत्याचार वाढत चाललेले दिसून येते.
३. महिलांकडे पाहण्याचा समाजाचा दृष्टिकोन बदलेला नाही.
४. महिलांना आजही वेगवेगळया आव्हानांला सामोरे जावे लागते.

संशोधनपध्दती :

शोध निबंध हा संशोधनाचा एक भाग असतो. ज्याप्रमाणे संशोधनातून संशोधक हा एखाद्या समस्येचे सुत्रण करतो आणि निष्कर्षाप्रत पोहचतो. त्याच प्रमाणे शोधनिबंधात देखील एखादी समस्या निश्चित करुन त्या समस्येची कारणमिमांसा केली जाते. आणि समस्येच्या सोडवणूकीसाठी शिफारशी सुचविण्यात येतात. तसेच संशोधनाप्रमाणे शोधनिबंधासाठी सुध्दा तथ्ये संकलित करण्याची गरज पडते. तथ्य संकलन म्हणजे अध्ययन विषयाच्या सखोल अभ्यासासाठी अध्ययन सामग्री गोळा करणे होय. हे तथ्य संकलन प्रामुख्याने दोन प्रकारे करण्यात येते. ते म्हणजे प्राथमिक आणि दुय्यम. प्राथमिक तथ्यसंकलनाद्वारे गोळा करण्यात येणारी तथ्ये ही प्रामुख्याने निरीक्षण, प्रश्नावली आणि मुलाखत अनुसूची यांच्या माध्यमाने गोळा केली जातात. द्वित्तीय तथ्य संकलन हे शासकीय अहवाल, पुस्तके, मासिके, ग्रंथ इत्यादी प्रकाशित आणि अप्रकाशित ग्रंथाच्या माध्यमातून गोळा केली जातात.

प्रस्तुत शोधनिबंधाच्या अध्ययनासाठी प्रामुख्याने द्वितीयक तथ्यांचा आधार घेण्यात आला असून ही तथ्ये महिलांच्या समस्या आणि आव्हाने या समस्येंशी संबंधीत ग्रंथ आणि पुस्तके यांच्या माध्यमातून गोळा करण्यात आली आहेत.

स्त्रीवादी अभ्यासकांचे विचार :

स्त्रीवादाची संकल्पना मुळातच पाश्चात्य देशातून भारतात आली. पाश्चात्य देशात ही संकल्पना सामाजिक व राजकीय जीवनाचा मूळ आधार म्हणून स्त्रीयांना स्वातंत्र्य व समतेचे अधिकार मिळावेत या उद्दशाने ही चळवळ सुरु झाली. स्त्रीचे समाजातील स्थान समजून घेणे महत्वाचे आहे. या धारणेने आलेला स्त्रीवाद म्हणजे पुरुषांपासून फारकत घेऊन सवतासुभा निर्माण करणे असा नाही, तर सस्कृतीच्या हजारो वर्षांच्या इतिहासाने स्त्रीचे मानवपण नाकारल्याने तिला आपले हक्क प्रस्थापित करण्यासाठी हे विचारपीठ आहे.

लिंगभाव - मानवी समाज आणि मानवी सामाजिक जीवनाचे सामाजिक संबंध हा एक अविभाज्य भाग आहे. सामाजिक संबंध हे सहजीवनातून निर्माण होतात. त्यांची जपणूक केली जाते आणि हे वर्तनाचे आकृतिबंध एका पिढीकडून दुसऱ्या पिढीकढे हस्तांतरित केले जातात. हया आकृतिबंधाची दुसऱ्या पिढीने जपणूक करावी त्यात फारसे बदल होऊ देऊ नयेत अशी प्रत्येक पिढीची अपेक्षा असते.

पितृसत्ता- स्त्री अभ्यासातील ही एक प्रमुख संकल्पना आहे. पितृसत्ता हया शब्दाचा वापर नेहमीच पुरुषाची सामाजिक, राजकीय सत्ता आणि अधिकार हया अर्थाने केला जातो. तसेच कुटुंबातील पित्याची सत्ता हया अर्थानेही पितृसत्ताक हा शब्द वापरला जातो. स्त्रीवादी विचारवंत असे मानतात की. पितृसत्ताकतेतून पुरुषाचे स्त्रीवरील सांस्कृतिक व सामाजिक वर्चस्व स्पष्ट होते.

स्त्री आणि पुरुष यांची सामाजिक, सांस्कृतिक व्याख्या, समाजाने त्या दोघांमध्ये केलेला फरक आणि त्यांना दिलेल्या सामाजिक भूमिका हया सर्वाचा समावेश लिंगभाव हया शब्दामध्ये होतो. स्त्रिया आणि पुरुषांच्या संदर्भातील सामाजिक वास्तव समजावून घेण्यासाठीचे साधन म्हणून ही संकल्पना वापरली जाते.

भारताच्या बाबतीत स्त्रीवाद ही संकल्पना समजून घेतल्यास असे म्हणावे लागेल की, भारतात ही स्त्रीयावंर होणारे अन्याय, अत्याचार आणि शोषण हे पुर्वीपासूनच चालत आलेले आहे. परंतु १९ व्या शतकात आणि २० व्या शतकात क्रांतीकारक आणि शोषणाच्या विरुध्द लढा देणारे महामानव या देशात जन्माला आले आणि अन्यायाविरुध्द लढण्यास पुढे येऊन समाजाला संघटित केले. महात्मा फुले, सावित्रीबाई फुले, शाहू महाराज, राजाराम मोहन राय, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर, ताराबाई शिंदे, अशा अनेक थोर व्यक्तीच्या कार्यातून महिलांना शोषणातून, बंधनातून आणि चार भिंतीच्या आतून बाहेर काढण्यासाठी अनमोल असे कार्य करण्यात आले आहे. तसेच या पुरोगामी देशात आणि राज्यात कार्ल मार्क्स सारख्या विचारवंताच्या विचारांचा आदर्श घेतला जातो, तरी देखील समाजवाद हा त्या त्या राष्ट्रात दिसून येत नाही. महाराष्ट्रात असेल किंवा संपुर्ण भारत देश असेल या देशात सामाजिक परिवर्तनाची दिशा आणि वाटचाल ही स्वतंत्र्य भारतानंतर काही काळ चांगली होती. परंतु नंतरच्या काळात जातीव्यवस्थेला दिशा मिळाली आणि त्यातूनच पुढे महिलांच्या समस्या देखील वाढत गेलेले दिसून येते. समाजसुधारकांनी केलेल्या कार्याचे आदर्श आज विज्ञान युगातील लोकांना घेता येत नाही आहे किंवा ते घेत नाही. स्वातंत्र्योत्तर काळात संपुर्ण समाजाला दिशा देण्याचे कार्य वेगवेगळया महापुरुषांनी केलेले आहे. तसेच समाजाचे विकास करण्यासाठी सामाजिक परिवर्तन घडवून आणले आहेत.

भारतात स्त्रीस्वातंत्र्याचा विचार १९७० च्या दशकात होऊ लागला. पारतंत्र्याच्या काळात स्वातंत्र्याची संकल्पना सार्वत्रिक पातळीची असल्याने स्त्री-पुरुष समान पातळीवर होते. स्त्रीला स्वत्वाची ओळख व निर्मितीकार्यात सहभाग मिळाल्यास स्त्रिलाही पुरुषाप्रमाणे व्यक्तिविकास व मानसन्मान मिळेल. असे विकासात्मक काम स्त्रियांपासून दूर गेल्यामुळे १९६० नंतरच्या काळात शिक्षण व सामाजिक कार्यातील क्रियाशील सहभाग या स्त्रियांच्या प्राथमिक गरजा असल्याची जाणीव निर्माण झाली. इ.स. १९७५ हे वर्ष यूनोने आंतरराष्ट्रीय स्त्रीवर्ष म्हणून जाहीर केले व स्त्रियांच्या चळवळीतील कार्यकर्त्यांना जागतिक पातळीवरील विचारसरणीचा परिचय झाला. आपल्यासमोरुन जग पुढे जात असताना आपण निष्क्रिय न होता स्वतःकडे व जगाकडे पाहण्याची दृष्टी बदलणे ही स्त्रीवादाची खरी बैठक आहे.

सिमॉन-द-बोवा या स्त्रीवादी लेखिकेने 'द सेकंड सेक्स' या ग्रंथातून या संदर्भात विचार मांडला. तिच्या मते, लिंग वैशिष्टयामुळे एखाद्या व्यक्तीवर स्त्रीपणाच्या कल्पना लादल्या जातात. जी स्त्री ही बंधने नाकारते ती पुरुषी व विकृत मानली जाते.

आजचं युग हे विज्ञान-तंत्रज्ञानाचं युग आहे असं मानलं जातं. परंतु तंत्रज्ञान हे व्यापारासाठी वापरण्यात येत असल्यामुळं पर्यावरणाचे आणि सामान्यांच्या जगण्याचे विशेषत: विकसनशील देशांमधील जनतेचे अनेक प्रश्न निर्माण झाले. प्रचलित विकास प्रगतिमान व प्रक्रिया रेटयातून व्यापारी जागतिकीकरणाचा प्रसार होऊ लागला. पण स्त्रियांच्या दुय्यम स्थानामुळे त्यांच्यावर हे परिणाम अजूनच तीव्रतेने होताना दिसून येते. महाप्रकल्पांच्या विस्थापन आणि बेकारी या परिणामांचा फटका ग्रामीण क्षेत्रातील स्त्रियांना अधिक तीव्रतेनं बसतो. घरकाम करणं, पाणी आणि जळण यांची व्यवस्था करणं ही रोजची कामंही अजूनही अवघड होत आहेत. तिचे काबाडकष्ट अजूनच वाढत आहेत. एकूणच बेरोजगारी वाढल्यामुळे येणारे वैफल्य, ताण-तणाव आणि असुरक्षितता यातून स्त्रियांचा होणारा मानसिक आणि शारीरिक छळ वाढला. पुरुषांचे वैफल्य घरातील स्त्रीवर अत्याचार करुन व्यक्त करण्याची सोय आपल्या व्यवस्थेत आहे. शहरांमधल्या स्त्रियांची काय अवस्था आहे? दिवसेंदिवस प्रसारमाध्यमांमध्ये आधुनिक तंत्रांचा वापर होऊन स्त्रीचं वस्तूकरण होत आहे. चंगळवादाच्या रेटयात पुरुष-प्रधानतेचा चेहरा व स्वरुप फक्त बदलत गेले. स्त्रियांच्या शोषणाचे नवनवीन मार्ग बारबाला, अल्पवयीन मुलींचे ट्रफिकिंग यांच्या रुपात दिसतात.

घरकामामध्ये मदत करणाऱ्या साधांची संख्या वाढली, परंतु पुरुषांनी ती कामं स्वाकारली नाहीत. स्त्री घरची व बाहेरची अशी दुहेरी कामं करीत आहे. पुरुषांच काम मात्र नोकरीच्या ठिकाणीच राहिलं. आधुनिक तंत्रज्ञान सर्रास वापरणाऱ्या पाश्चिमात्य देशांतही व्यवस्थापकीय कामे आणि निर्णयप्रक्रियेतील सहभाग यापासून स्त्री दूरच आहे.

तंत्रज्ञानाचा एवढा विकास झाला तरी ज्ञानाची मक्तेदारी मात्र पुरुषप्रधान व्यवस्थेकडेच आहे. हाताच्या बोटावर मोजता येतील एवढयाच स्त्रिया शास्त्रज्ञ म्हणून पुढे आलेल्या आहेत. त्यासाठी ही त्यांना दुय्यम वागणुकीला तोंड द्यावं लागले.

सोनोग्राफीसारख्या आधुनिक तंत्रज्ञानाचा वापर आपल्यासारख्या देशात कशासाठी केला जातो.. तर मुलीला जन्माआधीच संपवून टाकण्यासाठी. गर्भलिंगचिकित्सा करुन मुलगी असेल तर गर्भपात केला जातो. सुशिक्षित घरांतूनही मुलगा हा वंशाचा दिवा मानला जातो. गरीब, अशिक्षित समाजात याचबरोबर मुलींची जबाबदारी घेणे अवघड असण्यासारखी परिस्थिती असणं हेही कारण आहे. मुलीचं पालनपोषण, लग्न, हुंडा या संकट परंपरेमुळेही वडील मुलीची हत्या करण्यास प्रवृत्त होतात.

गर्भलिंग निदान चाचणीच्या माध्यमातून लिंग कळाल्यानंतर स्त्री लिंग असेल तर गर्भपात मोठया प्रमाणात केले जाते. शासनानी ही घातक प्रक्रिया बंद करण्यासाठी २००५ मध्ये कायदा केला आणि असे कृत्य करणाऱ्या वैद्यकीय अधिकाऱ्याला तसेच त्या दाम्पत्यावर कठोर कार्यवाही करण्यात येऊ लागली. तरी देखील आज महाराष्ट्रातच नव्हे तर संपुर्ण भारतात चुप्या पध्दतीने ही लिंग निदान चाचणी केली जात आहे. महाराष्ट्रातील म्हैसाळ या ठिकाणी अशीच एक घटना सध्यस्थितीत उघडकीस आली आहे. म्हणजे आज देखील गर्भलिंग चाचणी करुन वंशाचा दिवा शोधण्यासाठी तसेच मुलीची संख्या कमी करण्यासाठी काही लोक जबाबदार आहेत, हे मात्र नमूद करणे गरजेचे आहे.

आजच्या या सर्व गुंतागुंतीच्या परिस्थितीचं आकलन अनेक विचार प्रवाह निरनिराळया अंगांन करतात. त्यातील एक महत्वाचा म्हणजे Ecofeminism, पर्यावरणीय स्त्रीवाद, शांततावादी, स्त्रीवादी व परिसंस्थात्मक या विचारधाग्यातून पर्यावरणीय स्त्रीवाद गुफंला गेला. तो असं मानतो की, उपभोगवादी, चंगळवादी भांडवलशाही आणि पुरुषशाही हातात हात घालून आहेत. यातून नैसर्गिक संसाधनांची ज्या पध्दतीनं लूटमार केली जाते तशीच ती स्त्रीचंही शोषण करते.

विकासाच्या प्रक्रियेत जे प्रश्न निर्माण झाले आहेत त्यांची उत्तरं केवळ तंत्रानाच्या आणि उत्पादनाच्या भाषेत देता येत नाहीत. मूळातूनच फेरमांडणी करावी लागेल. विकास प्रतिमानाला समता व सामाजिक न्याय या मूल्यात्मक पायांची गरज आहे. तंत्रज्ञानाच्या वापराला या कसोटया लावाव्या लागतील. दारिद्रय, बेकारी, विषमता, शोषण यावर त्याचा काय परिणाम होतो हे तपासूनच त्याच्या वापराची पध्दती ठरवावी लागेल. खरा विकास नफाकेंद्री नसून मानवकेंद्री

असायला हवा. त्यातूनच वंचितांना आणि सर्व स्तरांतील स्त्रियांना समान वागणूक, आत्मसन्मान आणि सुरक्षितता मिळू शकेल.

स्त्री शिक्षणाचा संघर्ष :

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे शिक्षण विषयक दृष्टिकोन हे महात्मा मुल्यांप्रमाणेच होता. महात्मा फुलेंनी स्वतःच्या अर्धांगिनीला सोबत घेऊन समाज परिवर्तनासाठी जे कार्य केले तसेच स्त्री बंधनातून मुक्ती मिळविण्यासाठी स्त्रियाना शिक्षित केले आणि शोषण मुक्तीचा लढा दिला. तेच कार्य डॉ. आंबेडकरांनी ही आपल्या आपुष्यातील बराचसा कालावधी हा बहुजन जनतेच्या शिक्षणहक्कासाठी संघर्षात घालवला होता. ब्रिटिश साम्राज्यवाद व ब्राम्हणशाही हया दोन शक्ती येथील बहुजन स्त्री-पुरुषांच्या शिक्षणहक्काविरोधी आहेत हे त्यांनी जाणले. त्यांनी स्वतःच शैक्षणिक संस्था सुरु करण्याचा प्रयत्न केला. शिक्षण हक्काची लढाई ही त्यांनी आत्मसन्मानाची लढाई मानली. १९२० सालीच भारतीय बहिष्कृत परिषदेत मुलींच्या मोफत व सक्तीच्या शिक्षणाचा ठराव पास करण्यात आला. 'शिका, संघटीत व्हा व संघर्ष करा' हा संदेश त्यांनी लढणाऱ्या स्त्री-पुरुषांना दिला.

ज्या पध्दतीने फुले, शाहू, आंबेडकरांनी बहुजन समाजामध्ये परिवर्तन घडवून आणले, त्याच पध्दतीने स्त्री सुधारणा चळवळीला महत्व दिले व स्त्रियाना देखील बंधनातून मुक्त करण्याचा प्रयत्न करण्यात आले.

स्त्रियांच्या उन्नतीसाठी हिंदू कोड कोड बिल आणण्याची आवश्यकता होती, मात्र सरकारने या बिलाकडे जाणीवपुर्वक दुर्लक्ष केले. 'मला गृहाला एवढेच सांगावयाचे आहे की, जर तुम्हाला हिंदू पध्दत, हिंदू संस्कृती, हिंदू समाज टिकवायचा असेल, तर तुम्ही आवश्यक असेल तेथे दुरुस्ती करण्याची कुचराई करु नका. हिंदू पध्दतीचे जे भाग जवळ जवळ मोडकळीस आले आहेत, त्याची दुरुस्ती करण्यापलीकडे सदर बिल अधिक काहीही करीत नाही'.

कोणत्याही देशाच्या विकासाचे, समतोल विकासाचे मापदंड स्त्रियांच्या विकासावर अवलंबून असतात. म्हणूनच या देशातील कुमारी, विवाहिता, परित्यक्ता, विधवा, घटस्फोटित स्त्रियांच्या संरक्षणाचा हक्क आणि विकासाचा हेतू ठेवून हिंदू कोड बिलाचा आग्रह डॉ. आंबेडकर यांनी धरला होता. या बिलाचे महत्व प्रतिपादन करताना डॉ. आंबेडकर यांनी म्हटले आहे की, 'पार्लमेंट पुढील हिंदू कोड बिल ही एक महत्वपुर्ण घटना होती व ती या देशातील कोणत्याही अधिवेशनात विचारात घेतली नव्हती. एवढेच नव्हे, तर पार्लमेंटमध्ये यापूर्वी व पुढेही येणाऱ्या कोणत्याही कायघाची बरोबरी हिंदू कोड बिलाबरोबर करता येणारी नाही, इतके त्याचे महत्व आहे. हिंदू समाजातील वर्गावर्गातील उच्च-नीच भेद व लिंगभेद तसेच कायम ठेवून केलेले कोणतेही निव्वळ आर्थिक परिस्थिती सुधारण्याचे कायदे म्हणजे घाण न काढता त्यावरच उभारलेले पत्याचे बंगले होत. ही तर घटनेची थटटा आहे.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी आयुष्यभर स्त्रियांच्या प्रश्नांचा विचार केला. कुटुंब, कुटुंबातील मुलांचा विकास, स्त्री-शिक्षण, नीतिमत्ता, स्त्रियांचे आरोग्य, कुटुंब नियोजनातील स्त्रियांची जबाबदारी, संपत्तीमध्ये स्त्रियांना वारसा हक्क, स्त्रियांची शारीरिक-मानसिक-लैंगिक छळातून मुक्तता, द्विभार्या प्रतिबंध करुन स्त्री समानतेचा पुरस्कार, पडदा पध्दतीला विरोध आदींसंबंधी आपले विचार आणि कार्य याद्वारे डॉ. आंबेडकरांनी रणसंग्राम मांडला. संघटित स्त्री शक्तीच देशातील गरिबीला हद्दपार करु शकते आणि त्यातूनच देशाच्या आर्थिक उन्नतीचा, सामाजिक उन्नतीचा मार्ग निघू शकेल, असा विश्वास त्यांनी सतत व्यक्त केला आहे.

लिंगभावाचे सामाजिकीकरण :

लिंगभेदाची उभारणी ही सामाजिकीकरण आणि सांस्कृतिक प्रतिमानातून झाली. स्त्री-पुरुषांच्या वर्तन नियमांचे अगर भूमिकांच्या निर्धारणेचे शिक्षण प्रथमतः कुटुंबाच्या माध्यमातून सामाजिकीकरणाद्वारे दिले जाते. त्यामुळे कालांतराने व्यक्ती लिंगभेद करण्यास प्रवृत्त होते. म्हणूनच समाजातील लिंगभेद नष्ट करावयाचे असेल तर प्रथमतः सामाजिकीकरणाची प्रक्रिया ही निपक्षपाती असणे जरुरीचे आहे. एका अर्थाने लिंगभेदास आधिक प्रमाणात सदोषपूर्ण सामाजिकीकरण जबाबादार आहे, हे स्पष्ट करण्यास काही पैलू लक्षात घेणे गरजेचे आहे.

१. जैविक मानवप्राण्याचे विघटन,

२. व्यक्तीवर्तनाचे समर्थन,

३. लिंगभेदी शिक्षण कुटुंबाकडूनच प्रोत्साहन,
४. स्त्रियांची निर्माती केली जाते,
५. लिंगभेदावर आधारित भाषिक संस्कार केले जाते.
६. मूल्ये व नियमनांच्या आधारे लिंगभेद.
७. वेगवेगळया भूमिकांचे निर्धारण करणे.
८. स्व ची जाणीव करुन देण्यात कुटुंबाचा पुढाकार असतो.
९. पुरुषी मूल्ये कशी श्रेष्ठ असतात याबाबत सामाजिकीकरणाद्वारे वारंवार जाणीव निर्माण करुन दिली जाते.
१०. सामाजिक विचार आणि जीवन मूल्यांचे हस्तांतरण या माध्यमातून लिंगभेदाचा पाया पक्का केला जातो.

अशा प्रकारे सामाजिकीकरणाच्या माध्यमातून लिंगभेद करुन स्त्री-पुरुष पणाची जाणीव करुन दिली जाते.

सांस्कृतिक प्रतीकवाद आणि सामान्य भूमिका :

रुथ बेनेडिक्टच्या मते, 'संस्कृतीच्या संकुलाद्वारा निर्मीत विशिष्ट जीवनशैली किंवा जीवनपद्धतीला 'सांस्कृतिक प्रतिमान' म्हटले जाते.' सर्वसाधारणपणे सांस्कृतिक प्रतिकवाद हा जीवन व्यवहाराच्या पद्‌ती आणि त्यांच्यासोबत जोडल्या गेलेल्या विश्वासावर आधारित एक संकल्पना आहे. सांस्कृतिक प्रतिकवादाचा दाखला देऊन स्त्रियांवर पुरुषांनी स्वतःच्या अनुकूल भूमिका लादण्याचा सातत्याने प्रयत्न केला. परिणामतः शेकडोवर्ष स्त्री ही पुरुषाची केवळ दासी बनून राहिली. स्त्रियांच्या अशा हया बंदिस्त भूमिका पुढीलप्रमाणे सांगता येतील.

हक्काची दासी, उपभोग्य वस्तू, संस्कृतीची खरी रक्षणकर्ती, गौरव गाथा, विश्वजननीची उपमा, पितृप्रधान संस्कृतीचे संवर्धन, सतीप्रथेचे समर्थन, स्त्रीकडून पतिव्रतेची अपेक्षा, घटस्फोट विरोधी भूमिका इ. वर्तन व्यवहार स्त्रियांकडून अपेक्षित केले जाते.

स्त्रियाविषयक समस्या आणि आव्हाने :

भारतीय समाजातील महिलांचे स्थान आणि वास्तव जीवन पध्दतीचे अध्ययन केल्यास आपणास हे दिसून येते की, पारंपारिक ते आजच्या आधुनिक समाजात देखील महिलांचे शोषण फार मोठया प्रामाणात होत असते. प्रामुख्याने स्त्रियांच्या समस्या हया सर्वच क्षेत्रात दिसून येतात. देशभरात स्त्री ही मुक्तपणे संचार करु शकत नाही किंवा विकसित ही होऊ शकत नाही. कारण पुरुषप्रधान संस्कृतीची मानसिकताच नाही की, स्त्रियांचा खऱ्या अर्थाने विकास व्हावा आणि संपुर्ण क्षेत्रात ती माणसांबरोबर काम करावी, अशा प्रकारची मानसिकताच प्ररुषप्रधान संस्कृतीत तयारच होत नाही. म्हणून स्त्रियांना वेगवेगळया समस्येला तोंड द्यावे लागत असते. आजच्या स्त्रियांना सामाजिक, आर्थिक, राजकीय, आरोग्य व पोषण तसेच अन्याय आणि अत्याचार विषयक समस्येला सतत सामोरे जावे लागत असते.

१. पितृसत्ताक कुटुंब पध्दतीत सर्व सत्ता व अधिकार पुरुषाच्या हाती असतात.
२. पुरषप्रधान व्यवस्थेध्ये वंश पित्याकडून मुलांकडे संक्रमित होत असताना आढळते.
३. परंपरेनी चालत आलेली 'चूल आणि मूल' ही बंदिस्त स्वरुपाची भूमिका स्त्रीच्या माथी मारुन तिला कायमचे साचेबंद चाकोरीत बध्द करण्याचे प्रयत्न केले गेले.
४. निर्णय प्रक्रियेत स्त्रियाना दुय्यम स्थान दिले जाते.
५. पुरुषप्रधान संस्कृतीत स्त्रियांना सामाजिक, आर्थिक, राजकीय, सांस्कृतिक, बौध्दिक व शैक्षणिक अशा सर्वच क्षेत्रातील स्वातंत्र्य नाकारले जाते.
६. स्त्री ही हळवी, नाजूक भावूक व दूर्बल असल्याचे निमित्त पुढे करुन तिच्या उन्नतीचे सर्व मार्ग पुरुषप्रधान समाजाने बंद केल्याचे आढळून येते.
७. अध्यात्मिक धर्मग्रंथाचे दाखले देवून सती सारख्या जाचक प्रथेचे समर्थन करण्यात आले.

अशा असंख्य कारणातून स्त्रियांना बंधनात अडकवून ठेवण्यात आले आहे.

निष्कर्ष :

महिलांच्या समस्या आणि आव्हाने हा विषय फार गंभीरतेचा असून आज देखील दिवसाला महिलांवर अन्याय, अत्याचार होत असलेले दिसून येते. दिल्लीतील निर्भया सारखी घटना असेल किंवा कोपर्डी येथील घटना असेल किंवा नाशिक मधील छोटयाशा चिमुरडीवर झालेला अत्याचार असेल, हे सर्व आजच्या युगात घडत असताना दिसून येते. परंतु या देशात शासन आणि सरकार हे फक्त कायदे तयार करतात आणि अमलबजावणी मात्र यांच्यामार्फत वेळोवेळी होत नाही. म्हणून आज देखील महिलांच्या समस्या वाढत असून आजही महिला हया असुरक्षितच आहे, असेच म्हणावे लागेल. महिलांना वेगवेगळया आव्हानाला सामोरे जावे लागते. त्यासाठी महिलांना सुरक्षा देणे, महिलांवरील होणारे अन्याय, अत्याचार थांबविणे गरजेचे आहे. महिलांच्या पाठीशी माणूस म्हणूस प्रत्येक व्यक्ती खंबीरपणे उभे राहणे व महिलांना सतत सुरक्षेसाठी संरक्षक म्हणून साथ देणे गरजेचे आहे.

संदर्भ :

१. चव्हाण, दिलीप, 'स्त्री शिक्षणाचा संघर्ष', क्रांतिज्योती सावित्रिबाई फुले विद्यार्थिनी मंच, पुणे, २००७.

२. सोनाळकर, वंदना, 'स्त्री अध्ययनातील सद्यकालीन दृष्टिकोन', स्त्री अभ्यास केंद्र, औरंगाबाद, २००६.

३. ठाकूर, एस. जी., 'समाजशास्त्र- अनिवार्य पेपर तिसरा', निर्मल प्रकाशन, नांदेड, २००६.

४. लळीत सतीश, (सं.), 'लोकराज्य- सक्षम महिला...प्रगत महाराष्ट्र', मार्च-२०१०.

५. इंटरनेटवरील माहिती.

महिलांच्या समस्या व आव्हाने

प्रा.अस्मिता रामभाऊ ठोंबरे
महात्मा ज्योतीबा फुले
समाजकार्य महाविद्यालय,
बुलडाणा

प्रस्तावना :-

"स्त्री ही मानव आहे". हा क्रांतीकारक विचार लोकांच्या मनामध्ये रुजविणे म्हणजे खरी स्त्री मुक्ती असे शेरिस क्रॅमेट आणि पॉला ट्राईखर यांनी म्हटले आहे. प्राचीन कालापासून स्त्रियांना अध्यात्मीकदृष्टया मोठा दर्जा देण्यात आला आहे. राजस्थानात तर स्त्रियांच्या नावापुढे "देवी" हे संबोधन जोडले जाते. परंतु स्त्रीयांची वास्तविकता भिषण आहे. सध्याच्या संगणकयुगामध्ये आधुनिक तंत्रज्ञानाच्या साहयाने स्त्रियांनी जन्मच घेऊ नये अशी परिस्थिती निर्माण झाली आहे. मोठया प्रमाणात सोनोग्राफीच्या मार्फत गर्भाचे लिंग तपासुन स्त्रिभ्रुणाची केली जाते. म्हणुन स्त्री ही मानव आहे हे वाक्य जरी नेहमीचेच वाटत असले तरी त्यामागे वास्तविकतेची भिषणता लपलेली आहे. म्हणूनच स्त्रियांच्या समस्या कोणत्या आहेत हे समजुन घेणे आवश्यक ठरते. तसेच स्त्रीयांचा दर्जा सक्षम करायचा असेल तर त्यांनामानवी हक्क मिळवून दयाचे असेल तर उपाययोजनांबाबत अभ्यास करणे आवश्यक ठरते.

अध्ययनाचे उद्देश :-

१) स्त्रियांच्या सामाजीक समस्या चा अध्ययन करणे.

२) स्त्रीयांच्या शैक्षणिक व आरोग्यविषयक समस्यांचा अध्ययन करणे.

३) महिला सक्षमीकरण योजनांचे अध्ययन करणे.

प्रस्तुत संशोधनात संशोधन करीत असतांना सामाजीक संशोधनाची महत्वपूर्ण पायरी म्हणून उपकल्पना मांडणे आवश्यक ठरते. त्या खालील प्रमाणे घेण्यात आलेल्या आहेत.

१) स्त्रीयांचा सामाजीक दर्जा दुय्यम आहे.

२) स्त्रीयांची शैक्षणिक व आरोग्यविषय स्थिती सुधारत आहे.

३) महिला सक्षमीकरणाकरिता शासनाच्या योजना पुरेशा नाहीत.

महिलांची सामाजीक स्थिती :-

समाजामध्ये अलिखित सामाजीक नियम असतात. प्रत्येक समाजाने आपआपली संस्कृती मुल्ये, रुढी, परंपरा विकसीत केलेल्या असतात. स्त्रियांना त्या समाजाच्या चौकटीतच आपले जीवन व्यतीत करावे लागते.भारतीय समाजाची निर्मिती ही पुरुषप्रधान आहे व पुरुषांनीच नियम बनविले आहेत. त्यामुळे स्त्रियांना समाजामध्ये दुय्यम स्थान आहे. स्त्री जीवनावर महत्वपूर्ण असा प्रभाव असणाऱ्यामहत्वाच्या संस्था म्हणजे कुटूंब संस्था, विवाह संस्था, वंश वारसा व्यवस्था व धार्मीक परंपरा होय. स्त्रीयांचे अधिकार व त्यांची कर्तव्ये यांबाबतच्यासमाजातील स्त्री पुरुषांच्या कल्पनांना याच घटकाकडून वैचारिक व नैतिक आधार मिळतो. यांत्रिक व शैक्षणिक प्रगती, शहरीकरण, वाढती लोकसंख्या, वाढती महागाई व बदलते राहणीमान इत्यादी घटकामुळे समाजव्यवस्थेमध्ये ज्या गतीने बदल घडुन येतो त्या गतीने समाजाच्या वर्तन प्रमाणकात बदल घडुन येत नाही. स्त्रीच्या दृष्टीकोनातुन कुटूंबाकडे पाहिल्यास सासरी गेल्यावर अनोळखी वातावरणाशी तिने लगेच समरस व्हावे अशी अपेक्षा तिच्याकडून असते. कुटूंबाच्या आर्थीक परिस्थितीत ती व तिचा पती किती हातभार लावतो यावरुन तिचे कुटूंबातील स्थान ठरत असते. छोटया गावामध्ये सामाजिक अभिवृत्ती अत्यंत मंद गतीने बदलत असते व सामाजिक अभिवृत्तीच्या दडपणाखाली परंपरागत व्यवसायापलिकडचे कोणतेही काम करणे स्त्रियांना कठीण जाते.

जागतिक आरोग्य संघटनेच्या पाहणीच्या निष्कर्षानुसार दर ५ स्त्रियांमागे एका स्त्रिला शारिरिक अथवा लैंगिक कारणाने छळ सोसावा लागतो. स्त्रियांवर कुटूंबात किंवा समाजात जे अत्याचार होतात त्याचा मुख्यतः तिच्या सामाजिक आर्थीक, सांस्कृति, राजकिय शैक्षणिक क्षेत्रातील दुय्यम दर्जाच कारणीभुत असतो.

दर हजार पुरुषांमागे स्त्रियांचे प्रमाणे ९२३ आहे. दर १०० मिनिटानंतर एक हुंडाबळी घेतला जातो. दर २४ मिनिटास एक बलात्कार होतो. या सर्व प्रक्रियेत स्त्री,आथीक,शारिरिक मानसिकदृष्टया शोषित होते. लिंगभेद व स्त्री विरोधी दृष्टीकोन त्यामुळे स्त्रियांना दुरवस्थेत व अत्याचारास तोंड दयावे लागते. भारतीय समाजात भारतीय महिलांना अनेक समस्यांना तोंड दयावे लागते. त्यापैकी काही समस्या खालीलप्रमाणे आहे.

स्त्री-भ्रुण हत्या :-

भारतीय समाजात सध्या स्त्री-भ्रुण आधुनिक तंत्रज्ञानामुळे गर्भावस्थेतच मुलाचे लिंग निदान करुन गर्भपात केला जातो. त्यामुळे स्त्री-पुरुष प्रमाणात मोठया प्रमाणात तफावत दिसून येते. मुलींनी जन्मच घेऊ नये अशी मानसिकता दिसते महाराष्ट्रामध्ये ० ते ६ वयोगटातील मुला-मुलींचे प्रमाण १०००-८५६ आहे.

हुंडाबळी :-

लग्नाच्या वेळी मुलीला हुंडा दयावा लागतो. समाजामध्ये व्यक्तीचा दर्जा त्याने मुलीच्या लग्नात किती खर्च केला. किती हुंडा दिला यावरुन ठरत असते. हुंडयाची समस्या स्त्रि-भ्रुण हत्यामध्ये असलेली दिसून येते. भारतामध्ये प्रत्येक ७७ मिनिटाला एक हुंडाबळी जातो. भारतामध्ये ७०% महिलांना कौटूंबिक हिंसाचाराला सामारे जावे लागते.

बालविवाह :-

ग्रामीण भागामध्ये बालविवाहाची प्रथा प्रामुख्याने दिसून येते. ग्रामीण भागात जवळपास ७०% विवाह लहान वयातच केले जातात. त्यामध्ये मुलींच्या संरक्षणाचा मुख्य हेतु असतो. लग्न करुन देऊन आपल्या जबाबदारीतून मुक्त होणे हा उद्देश असतो.

कुपोषण :-

निम्न व निम्न मध्यमवर्गीय कुटूंबात स्त्री-पुरुष लिंग भेदभाव केला जातो. मुळातच आथीक उत्पन्न कमी असल्याने पोषक आहार मुलांना देण्याचा कल असतो. त्यामुळे शारिरिक वाढीच्या वेळी दुध,अंडी, फळे मुलींना दिले जात नाही. त्यामुळे त्या कुपोषित राहतात.

लैंगिक शोषण :-

भारतामध्ये दर सातव्या मिनिटाला एका मुलीला लैंगिक अत्याचाराला सामारे जावे लागते. महिलांवर कामाच्या ठिकाणी होणाऱ्या लैंगिक अत्याचाराचे प्रमाण मोठे आहे. अशाप्रकारच्या अनेक सामाजिक समस्यांना महिलांना सामारे जावे लागते.

स्त्रियांचा शैक्षणिक दर्जा :-

स्त्रियांचे दुय्यम स्थान संपविण्यासाठी शिक्षण हे अत्यंत महत्वाचे साधन आहे. स्त्रियांना शैक्षणिक क्षेत्रातही अनेक समस्यांना सामोरे जावे लागते ग्रामीण भागात मुलीच्या शिक्षणाकडे दुर्लक्ष केल्या जाते. सामाजिक असुरक्षिततेची भावना, रुढी प्रथा परंपरेचा पगडा अज्ञान, गरीबी, शिक्षणासाठी दुर परगावी जाणे अशा अनेक कारणामुळे शैक्षणिक स्वातंत्र्यावर गदा आणली जाते. आजही बऱ्याच ठिकाणी स्त्रिया शिक्षणापासून वंचित दिसून येतात. मुलीच्या शिक्षणातील काही महत्वाच्या बाबी -

१) पहिली ते चौथीच्या वर्गात दर ३ मुलीमागे एक मुलगी शाळेत येत नाही. मुलीच्या गळतीचे प्रमाण फारच मोठे आहे. पहिलीतील १०० मुलीमागे ३० मुली पाचव्या वर्गात प्रवेश करतात.

२) ५ वी ते ८ वी या वर्गात दर ५ मुलीमागे एकच शाळा असते.

३) माध्यमिक पातळीवरील १४ ते १७ वयोगटातील शाळेत जाणाऱ्या मुलीचे प्रमाण १२% पर्यंत कमी असते.

४) विद्यापिठीय स्तरावर मात्र पदव्युत्तर शिक्षण घेताच पदवीपूर्ण पातळीवरील मुलीच्या प्रमाणापेक्षा अधिक असते.

महाराष्ट्रात तंत्रनिकेतनमधिल मुलीची टक्केवारी ६ ते १७% एवढी आहे. २०११ च्या जणगणने नुसार ८२.१४ टक्के पुरुष साक्षरतेचे प्रमाण आहे तर स्त्रियांच्या साक्षरतेचे प्रमाण ६५.४६% आहे. केरळ आणि मिझोराम या दोन राज्यात १००% स्त्रिया साक्षर आहेत.

स्त्रियांच्या आरोग्यविषयक समस्या :-

महिलांचे आरोग्य उत्तम राहण्याकरिता मुलीच्या वयांच्या वेगवेगळया अवस्थामध्ये त्यांना सुपोषण मिळणे आवश्यक असते. त्यांच्या आहाराकडे विशेष लक्ष देणे आवश्यक आहे. महिलांमध्ये सामान्य आरोग्यविषयक समस्या म्हणजे रक्तक्षय, बालविवाह वारंवार लादली जाणारी बाळंतपण, कुपोषण या दिसून येतात. उत्तम आरोग्याकरिता पिण्याचे स्वच्छ पाणी अतिशय आवश्यक असते. ग्रामीण भागातील महिलांना पाण्यासाठी पायपिट करावी लागते. ग्रामीण भागात, शौचालय नाली बांधकाम नसणे त्यामुळे स्त्रियांना अनेक समस्यांना सामोरे जावे लागते.

महिला सक्षमी करणाच्या योजना :-

भारतातील स्त्रियांपुढे अनेक समस्या आहेत. आव्हाने आहेत. म्हणुनच महिलांचे सबलीकरण होणे सक्षमीकरण होणे आवश्यक आहे. त्या करिता शासनाने अनेक उपाययोजना आखल्या आहेत.

महिलांसाठी वसतीगृह :-

नोकरी करणाऱ्या एकटया राहणाऱ्या अविवाहीत महिला, विधवा, घटस्फोटीता, विभक्त पती बाहेरगावी असलेल्या महिलांना या योजनेचा लाभ घेता येतो त्या करिता नोकरी करणाऱ्या महिलांचे मासिक उत्पन्न १६ हजाराच्या आत असावे. त्याकरिता महिला व बालविकास अधिकारी त्यांच्याशी संपर्क करावा लागतो.

निर्वाह अनुदान योजना :-

ही योजना राज्य परुस्कृत असुन देवदासीसाठी ही योजना राबविली जाते. ४० वर्षावरील देवदासींना या योजनेचा लाभ घेता येतो. या योजने अंतर्गत शासनाकडून देवदासिंना उदरनिर्वाहाकरिता दरमहा ६०० रुपये निर्वाह अनुदान देण्यात येते. तसेच देवदासी व तिच्या मुलीच्या विवाहासाठी अनुदान योजना राबविली जाते.

व्यक्तीगत सहाय्य :-

आर्थीकदृष्टया कमकुवत कुटूंबातील निराधार, परितक्त्या, विधवा महिलासाठी ही योजना आहे या योजनेअंतर्गत छोटे व्यवसाय सुरु करण्यासाठी शासनाकडून आर्थीक अनुदान देण्यात येते. स्वतःच्या कुटूंबाला आर्थीक हातभार लावण्याच्या हेतुने शासन आर्थीक सहाय्य करते.

स्वाधार योजना :-

निराश्रीत महिला कैदी महिला, तसेच कुंटखाण्यातून मुक्त केलेल्या लैंगिक शोषण हुंडाग्रस्त, एचआयव्हीगस्त महिलांना स्वाधार योजनेअंतर्गत शासनाकडून अन्न, वस्त्र, निवाऱ्याची सोय केली जाते. ही योजना जिल्हा महिला व बालविकास अधिकारी यांच्यामार्फत राबविली जाते.

किशोरी शक्ती योजना :-

या योजनेअंतर्गत ११ ते १८ वर्ष वयोगटातील किशोरवयीन मुलीचे पोषण व आरोग्यविषयक दर्जा सुधारणे घरगुती व व्यवसायाभिमुख प्रशिक्षण देऊन त्यांना अर्थार्जनासाठी सक्षम बनविणे आरोग्य पोषण कुटूंबकल्याण, गृहव्यवस्थापन, बालसंगोपन, व्यक्तीगत आणि परिसर स्वच्छता इ. विषयाचे शिक्षण घेऊन त्यांना जागृत करणे, बालविवाहास प्रतिबंध करणे, आर्थीक परिस्थिती सुधारणे, किशोरवयीन मुलीची निर्णयक्षमता वाढवण्याच्या दृष्टीकोणातुन अनौपचारिक शिक्षण देण्यासाठी एकात्मीक बालविकास सेवा अंतर्गत शासनाने किशोरी शकती योजना सुरु केली आहे.

राज्यगृह योजना :-

१६ ते ६० वयोगटातील निराश्रीत, परितक्त्या, घटस्फोटीत कुमारीमाता, लैंगिक अत्याचारीत, अनैतिक व्यापरात अडकलेल्या महिला स्वेच्छेने स्वयंसेवी संस्थेच्या मदतीने तसेच पोलीसामार्फत किंवा न्यायालयाच्या आदेशानुसार या योजनेकडून मदत घेऊ शकतात.

मातृत्व सहयोग योजना :-

एकात्मिक बालविकास सेवा योजनेअंतर्गत गरोदर स्त्रिया आणि स्तनदा माता यांना त्यांच्या गरोदर आणि स्तनपान कालावधिमध्ये बुडीत मजुरीपोटी नुकसान भरपाई म्हणुन रोख रक्कम देऊन त्यांच्या आरोग्य व आहाराचा दर्जा सुधारण्यासाठी इंदिरा गांधी मातृत्व सहयोग योजना सुरु करण्यात आली आहे.

प्रतिसाद (Aap) :-

महिला सुरक्षेच्या दृष्टीने प्रतिसाद हे ॲप अत्यंत उपयोगी आहे. दहशतवादी हल्ला, अपघात, लुटमार, असुरशिक्षततेच्या वेळी ज्या ॲपच्या माध्यमातून क्षणात पोलीसांशी संपर्क होऊन त्वरीत मदत मिळते. महिलांसाठी हेल्पलाईन क्रमांक १०९१ आहे.

शासनाच्या विविध योजनेबरोबरच महिलांना सुरक्षा पोहोचविण्यासाठी विविध कायदे करण्यांत आले आहे.

१) हुंडा प्रतिबंध कायदा :-

हुंडा प्रतिबंधक कायदा १९६१ च्या कलम ३ नुसार हुंडा घेणाऱ्यास ५ वर्ष सक्त मजुरी आणि रु. १५,०००/- पर्यंत दंडाची शिक्षा आहे. हुंडा मागणी करणे हा देखिल गुन्हा असुन त्यासाठी ६ महिनेपर्यंत कैद आणि रु. १०,०००/- दंडाची शिक्षा आहे. कलम ४९८ (अ) नुसार लग्नानंतर १० वर्षापर्यंत विवाहितेला पैसे, चीज-वस्तु, सोने यासाठी शारिरिक, मानसिक त्रास देणे गुन्हा आहे. यासाठी १० वर्षापर्यंत सक्त मजुरी व दंडाची शिक्षा होऊ शकते.

२) वैद्यकिय गर्भपाताचा कायदा (१९७१) सुधारीत (२००३)

या कायद्यानुसार स्त्रियांना गर्भपात करण्याचा अधिकार मिळाला आहे. गरोदरपणाच्या १२ आठवडयापर्यंत सरकारमान्य गर्भपात केंद्रामध्ये गर्भपात करता येतो.

२० आठवडयानंतर गर्भपात करणाऱ्या महिलेवर सुध्दा गुन्हा दाखल होऊ शकतो. कायद्याचे उल्लंघन केल्यास गरोदर महिला. हॉस्पीटल, नातेवाईक, एजंट यांच्यावर अजामीनपात्र गुन्हा दाखल होतो. सदर गुन्हयासाठी ७ वर्ष सक्तमजुरी ५०,०००/- रुपयापर्यंत दंडाची शिक्षा होऊ शकते.

३) अनैतिक व्यापार प्रतिबंधक कायदा :-

हा कायदा १९५६ मध्ये पास होऊन यामध्ये २५ हून अधिक कलम आहेत. कलम ३ नुसार जागेचा घराचा हॉटेलचा, अगर वाहनाचा, वैश्यागृह चालविण्यासाठी करण्यात येणाऱ्या वापरांबाबत कमीतकमी १ वर्ष आणि जास्तीत जास्त ३ वर्षाची शिक्षा आणि रु. २०००/- पर्यंत दंडाची तरतुद आहे.

कामाच्या ठिकाणी होणारा माहिलांचा लैंगिक छळ प्रतिबंधक कायदा (२०१३) :-

कामाच्या ठिकाणी म्हणजे लैंगिक छळ म्हणजे लगट, शारिरिक संपर्क, लैंगिक शेरेबाजी, पोर्नोग्राफी दाखवणे, शब्दीक लैंगिक वर्तन या विरोधात कोणत्याही वयाची बाई या विषयी तक्रार करु शकते.

४) विनयभंग :-

भारतीय दंड संहिता ३५४ नुसार लल्ला उत्पन्न करणारे वर्तन करणे स्त्रिला मानहानीकरता बोलणे. गलिच्छ हेतुने स्पर्श करणे म्हणजे विनयभंग. या कायद्यानुसार गुन्हेगारास २ वर्ष मजुरी शिक्षा घेऊ शकते.

भारतीय राज्यघटनेच्या कलम १४ नुसार कायद्यासमोर सर्व समान आहे. कलम १५ नुसार धर्म, जात. लिंग भेद करता येत नाही तर कलम १६ नुसार सर्वांना विकासाच्या समान संधी आहेत. भारतीय समाजात पुवी जरी स्त्रियांना अधिकार नव्हते तरी स्वतंत्र भारतामध्ये स्त्रियांना सक्षमीकरणा करिता अनेक संधी उपलब्ध करुन देणे शासनाचे कर्तव्य आहे व त्यानुसार महिलांसाठी शासकीय योजनांच्या माध्यमातुन महिलाविषयक कायद्याच्या माध्यमातून अनेक संधी उपलब्ध आहेत.

संदर्भ ग्रंथ सुची

१. लोकराज्य मासिक (मार्च २०१७) माहिती व जनसंपर्क संचालनालय महाराष्ट्र शासन
२. उज्वला वैरागडे, विद्युलता मुळे "सामुदायिक विकास विस्तार शिक्षण व महिला सबलीकरण (२०१२) विद्या बुक्स, पब्लीशर्स, औरंगाबाद

ग्रामपंचायतमध्ये सरपंच महिलांची भूमिका व पुरूष सदस्यांची कार्यसमाधानकारकता

प्रा. प्रविण कोहळे
M.S.W., M.Phil.
मातोश्री अंजनाबाई मुंदाफळे समाजकार्य महा.
नरखेड, जि. नागपूर

प्रस्तावना :–

स्वातंत्र्यानंतर लोकशाहीला बळकटी देण्यासाठी व ती खऱ्या अर्थाने विकेंद्रित करण्यासाठी पंचायती राज्य व्यवस्था स्विकारण्यात आली. परंतु या पंचायती संस्था खऱ्या अर्थाने लोकशाही संस्था म्हणून प्रस्थापित होवू शकल्या नाहीत. या वंचितांमध्ये मागास जातींबरोबरच स्त्रिया सुद्धा होत्या. वास्तविक लोकशाहीमध्ये समाजातील सर्व गटांना निर्णय निर्धारण प्रक्रियेत सहभाग मिळणे आवश्यक असते. लोकसंख्येमध्ये ५० टक्के असणाऱ्या स्त्रियांच्या लोकशाही संस्थामधील सहभाग आरक्षणपूर्व काळात मात्र अत्यंत नगण्य राहीला आहे. जिल्ह्यात स्थानिक राजकारणापासून तर राष्ट्रीय राजकारणापर्यंत स्त्रियांचा सहभाग अत्यल्प व परिणाम शुन्य राहीला आहे. ७३ व ७४ व्या घटना दुरूस्तीनंतर मात्र जिल्ह्यातील स्थानिक संस्थेत सर्वच गटातील स्त्रिया कधी नव्हे एवढया संख्येत सरपंच, उपसरपंच, प्रतिनिधी, पदाधिकारी म्हणून जबाबदारी सांभाळत आहे. आरक्षणाचा कायदा लागू झाल्यापासून स्थानिक स्वराज्य संस्थेच्या तिनदा निवडणूका झाल्या. निवडुन आलेल्या महिला सरपंच्यांची राजकीय सक्षमता तपासून पाहणे महत्वाचे आहे. कधीही घरातून बाहेर न पडणाऱ्या स्त्रिया अचानक गावच्या सरपंच झाल्या. तालुक्याच्या व जिल्ह्याच्या कारभारणी झाल्यात, राज्यकारभाराची सूत्रे सांभाळू लागल्या, पण प्रस्थापित वर्ग मात्र स्त्रियांना राजकारण जमतच नाही! राजकारण सित्रयांचे क्षेत्रच नव्हे! स्त्रियांच्या ऐवजी नवरेच राज्यकारभार पाहतात! स्त्रिया बैठकित जात नाही, सभा घेत नाही. स्त्रियांमध्ये आत्मविश्वास नाही, बाईची अक्कल चुलीपुरती, तिला राजकारणातलं काय कळत! अशाप्रकारची उलट सुलट चर्चा मोघम स्वरूपात स्त्रियांच्या बाबतीत समाजातील पुरूषवर्ग, ग्रामपंचायतीत इतर सदस्य पुरूष करतांना दिसतात.

व्यक्तीगत, सामाजिक, आर्थिक पार्श्वभूमी :–

स्त्रिया राजकारणात येतात, तेव्हा त्या पुरूषांप्रमाणे राजकारण करण्यासाठी पूर्ण वेळ देवू शकत नाही. कारण आजही स्त्रियांना घरसंसार, कौटुंबिक जबाबदाऱ्या सांभाळूनच राजकारण करावे लागत आहे. पुरूषाप्रमाणे तोच एक उद्योग मानून काम करता येत नाही. ही बाब लक्षात घेवून महिला सरपंचांची भूमिका व कार्यविषयक अभिवृत्तीचे अध्ययन करतांना त्यांची सामाजिक, आर्थिक पार्श्वभूमी जाणून घेणे गरजेचे ठरते. स्थानिक स्वराज्य संस्थेत स्त्रियांसाठी ५० टक्के आरक्षण लागू झाल्यानंतर स्त्रियांना स्थानिक सत्तेत लाभ घेणाऱ्या स्त्रिया कोण आहेत ? त्यांचा सामाजिक स्तर,

कौटुंबिक पार्श्वभूमी, शिक्षण, वैवाहिक स्थिती, जात धर्म, उत्पन्न, व्यवसाय कुटुंबाचा प्रकार, स्वरूप, कौटुंबिक विचारसरणी, गावातील कुटुंबाचे स्थान, इ. बाबी जाणून घेतल्याशिवाय प्रत्यक्ष राजकीय भुमिकेविषयी व सक्षमीकरणाच्या स्थितीचे अध्ययन करता येणार नाही, हे जाणून घेतल्यानंतरच त्यांचा आत्मविश्वास कामकाजातील सहभाग, निर्णय प्रक्रियेतील सहभाग, आत्मभान, नेतृत्व गुण राजकारणातील सक्रियता, स्त्री पुरूष समता या निकषांवर राजकीय व सक्षमीकरणाचे अध्ययन करतांना त्यांच्या प्राधान्याचे प्रश्न, कार्यपद्धती, विविध प्रश्नांच्या बद्दल त्यांची मते, कृती इ. बाबींची सुसंगती लावून विश्लेषण करता आले.

अध्ययनाचे उद्देश :–

महिला सरपंचांचे कार्य, भूमिका तसेच इतर सदस्यांचे कार्यभार सांभाळणाऱ्या महिलांप्रती काय मत व अभिवृत्ती आहे, हे जाणून घेण्यासाठी प्रस्तुत अध्ययनात खालील उद्देशांचा समावेश करण्यात आला आहे.

१) महिला सरपंचांच्या ग्रामपंचायतील स्वतःच्या भुमिकेविषयी अभिवृत्तीचे अध्ययन करणे.

२) महिला सरपंचांच्या ग्रामपंचायतील कार्यविषयक जाणिवेचा अभ्यास करणे.

३) इतर सदस्यांची सरपंच महिलांच्या कार्याविषयी मानसिकता जाणून घेणे.

उपकल्पना :–

संशोधनाचे उद्देश, संशोधनाचे प्रश्न यांच्या आधारावर उपकल्पना तयार करण्यात आल्या आहेत.

१)सरकारच्या महिला आरक्षण धोरणामुळे महिलांना आपली कार्यकुशलता दाखविण्याची संधी प्राप्त होते.

२)महिला सरपंच हया सक्षम असल्या तरी त्यांचे पती ग्रामपंचायती संबंधी कार्यभार सांभाळीत असल्यामुळे त्यांच्या विकासाच्या संधी कमजोर होत असतात.

३)राजकारणाची पार्श्वभूमी नसल्यामुळे महिला सरपंचांना तिच्या अधिकार, कर्तव्यांची जाणीव नसते.

४)महिला सरपंच ग्रामपंचायतीतील कार्य व भूमिकेविषयी जागृत नाही.

५)महिला ग्रामपंचायतीचा कार्यभार सांभाळण्यास सक्षम नसतात अशी पुरूषांची मानसिकता असते.

संशोधन आराखडा :–

प्रस्तुत अध्ययन अंशतः निदानात्मक आहे कारण या अध्ययनात महत्वपूर्ण चलाचा सहसंबंध काय आहे याचा शोध व तपासणी करण्यात आली आहे. जसे महिला सरपंचाची राजकारणातील आवड, पुरूषांची प्रेरणा, दुय्यम भूमिका, अभिवृत्ती, राजकारणाची पार्श्वभूमी नसणे, अधिकाराची जाणीव नसणे, कर्तव्याची जाणीव नसणे, सक्षमीकरण, आरक्षण धोरण, क्षमता, महिलांचा सहभाग, दुहेरीताण, असहकार, विरोध, अविश्वासाचा प्रस्ताव, सहकार्य कुटूंबातील भूमिका, पुरूषांची मानसिकता, सदस्यांची अभिवृत्ती, प्रोत्साहन, विरोध, शिक्षण, वय, जात इत्यांदीच्या सहसंबंधाचे निदान केलेले आहे. बहुतांशी वर्णनात्मक व काही अशी निदानात्मक संशोधन आराखडा वापरण्यात आला आहे.

नमुना निवड पद्धती आणि तथ्य प्रक्रियन :–

ज्या महिला सरपंचांना ३ ते ५ वर्षाचा ग्रामपंचायतीचा कार्यभार सांभाळण्याचा अनुभव आहे. अशा १४३ ग्रामपंचायतीलच महिलांची निवड जनगणना पद्धतीने केलेली आहे. तसेच जिल्ह्यातील ग्रामपंचायतीत निर्वाचित अनुभवी महिला सरपंच व त्या–त्या ग्रामपंचायतीतील प्रत्येकी दोन पुरूष इतर सदस्यांची शास्त्रीय संशोधन पद्धतीच्या सहाय्याने विश्वसनिय, प्रामाणिक आणि प्रतिनिधिक स्वरूपाच्या ज्या महिला सरपंचांना ३ ते ४ वर्ष कामाचा अनुभव आहे. अशा एकूण १४३ महिला सरपंच व २८६ इतर सदस्यांची असे एकूण ४२९ उत्तरदात्यांची नमुना निवड करून व जणगणना पद्धइतीने निवड करून मुलाखत अनुसूची व निरीक्षण तंत्राच्या सहाय्याने तथ्य, सामुग्रीचे संकलन केले आहे. तथ्यांचे संपादन, तथ्यांचे वर्गीकरण, सांकेतीकरण आणि तथ्यांचे सारणीकरण करून विश्लेषण व निर्वचन करण्यात आले आहे.

या सर्व पार्श्वभूमीवर स्थानिक सत्तेतील महिलांच्या संदर्भात तर्क आणि वस्तुस्थितीचा शोध घेणे प्रस्तुत संशोधनाचा हेतू आहे. ज्या महिलांच्या हाती वर्षानुवर्षे केवळ पाळण्याची दोरी होती. त्या महिला सत्तेत आल्यानंतर त्यांच्या राजकीय सक्षमीकरणाची नेमकी वस्तुस्थिती काय आहे ? त्यांच्या बाबतीत जे बोलले जात आहे त्यात तथ्य किती प्रचार किती ? त्यांच्या कामाच्या मार्गातील अडथळे कोणते ? सत्ता अधिक बळकट कशी करता येईल ? तसेच ग्रामपंचायतीतील इतर पुरूष सदस्यांचे सरपंच महिलांच्या कार्यात व भुमिकेविषयी अभिवृत्ती तपासणे. स्त्रियांचा राजकीय सहभाग, निर्णय प्रक्रियेत निर्णय क्षमता, राजकीय जागृती व जाणिवा, आत्मविश्वास, नेतृत्व गुण, स्वतःचे हक्क व कर्तव्य, स्वतःच्या भूमिकेसंबंधीचे ज्ञान, एआत्मभान व आत्मसम्मान, स्त्री पुरूष समता, समाजाचा दृष्टीकोन या निकषाच्या आधारावर स्त्रियांच्या राजकीय सक्षमीकरणाचे विश्लेषण व निर्वचन प्रस्तुत संशोधनात केले आहे तसेच इतर पुरूष सदस्य यांची महिला सरपंचाच्या कार्यविषयक जाणि व भुमिकेप्रती काय अभिवृत्ती आहे याचेही विश्लेषण व निर्वचन केले आहे. महिला सरपंचांची व त्याच ग्रामपंचायतीतील इतर पुरूष सदस्यांची स्त्री सरपंचाविषयी तुलना प्रस्तुत संशोधनात करण्यात आली आहे.

सारणी क्र. 01

एक स्त्री राजकारणात सक्षमपणे काम करू शकते

	महिला सरपंच	इतर सदस्य	Z	P
संपूर्णतः सहमत	45.5	25.5	1.959	<0.05
बऱ्याच प्रमाणात सहमत	23.1	30.1		
साधारण सहमत	23.1	33.9		
कमी प्रमाणात सहमत आहे	4.9	3.1		
अजिबात सहमत नाही	3.5	7.3		
एकूण	**100.00**	**100.00**		

'एक स्त्री राजकारणात सक्षमपणे काम करू शकते' या विधानाशी ४५.५ टक्के स्त्रीयांनी संपूर्णतः सहमती दर्शविली. परंतु ग्रामपंचायतीतील निव्वळ २५.५ टक्के इतर सदस्यांनी वरील विधानाशी पूर्णतः सहमती दर्शविली. वरिल टक्के आकडयाचे तुलनात्मक अध्ययन 'Z' Test ह्या सांख्यिकीय पद्धतीने करण्यात आले. ह्या चाचणीच्या परिणामांवरून वरील दोन्ही टक्के प्रमाणात महत्वपूर्ण (P<0.05) तफावत असल्याचे निदर्शनास येते. यावरून हे स्पष्ट होते की, नागपूर जिल्ह्यातील नरखेड तालुक्यातील ग्रामपंचायीमधील इतर सदस्यांना राजकारणात स्त्री सक्षमपणे काम करू शकते ह्याबद्दल कमी विश्वास असल्याचे आढळते.

सारणी क्र. 02

महिलांना ग्रामपंचायतीमध्ये आरक्षण असल्याने सरपंच होता आले या विधानाशी सहमती

	महिला सरपंच	**इतर सदस्य**	**Z**	**P**
संपूर्णतः सहमत	69.9	42.7	4.853	<0.01
बऱ्याच प्रमाणात सहमत	14.7	28.0		
साधारण सहमत	8.4	20.6		
कमी प्रमाणात सहमत आहे	2.8	1.7		
अजिबात सहमत नाही	4.2	7.0		
एकूण	**100.00**	**100.00**		

महिलांना ग्रामपंचायतीमध्ये आरक्षण असल्याने सरपंच होता आले या विधानाशी ६९.९ टक्के महिला सरपंच व ४२.७ टक्के इतर सदस्यांनी वरील विधानाशी संपूर्णतः सहमती दर्शविली असे प्राप्त आकडयांचे तुलनात्मक अध्ययनातूनल दिसून येते. 'Z' Test ह्या सांख्यिकीय पद्धतीने करण्यात आलेल्या चाचणीतून असे आढळते की, महिलांना ग्रामपंचायतीत आरक्षण असल्यानेच सरपंच होता आले. एकंदरीत महिला सरपंच व इतर सदस्य या दोन्ही गटांना महिला आरक्षणाचा महिलांच्या सरपंच होण्यामध्ये महत्वपूर्ण योगदान असल्याचे निदर्शनास येते.

सारणी क्र. 03

ग्रामपंचायतीच्या कार्याविषयी महिला सरपंचाना जाणिव

	महिला सरपंच	**इतर सदस्य**	**Z**	**P**
संपूर्णतः जाणिव असते	28.7	21.0	3.277	<0.01
बऱ्याच प्रमाणात जाणिव असते	14.0	31.1		
साधारण जाणिव असते	44.8	31.1		
कमी प्रमाणात जाणिव असते	1.4	1.0		
अजिबात जाणिव असत नाही	11.2	9.1		
एकूण	**100.00**	**100.00**		

ग्रामपंचायतीच्या कार्याविषयी महिला सरपंच्यांना जाणिव असणे या बाबीं संदर्भात महिला सरपंच व ग्राम पंचायतीतून इतर सदस्य या दोन्ही गटातील बहुतांश सदस्याप्रमाणे महिला सरपंच्यांना त्यांच्या कार्याविषयी साधारण व अधिक प्रमाणात जाणिव असल्याचे आढळते. महिला सरपंच व इतर सदस्यांच्या विविध प्रतिक्रियांच्या अनुषंगाने प्राप्त झालेल्या टक्केवारीत ('Z' Test ह्या सांख्यिकीय केलेल्या विश्लेषणावरून) महत्वपूर्ण तफावत असल्याचे निदर्शनास येते. प्राप्त माहितीवरून बहुतांश (४४.८ टक्के) महिला सरपंच्याप्रमाणे तसेच ३१.१ टक्के इतर सदस्याप्रमाणे महिला सरपंच्यांना ग्रामपंचायतीच्या कार्याविषयी साधारण जाणिव असल्याचे दिसून येते.

सारणी क्र. 04

ग्रामपंचायतीत सरपंचाची उपस्थिती अनिवार्य प्रसंग

	महिला सरपंच	इतर सदस्य	Z	P
ग्रामसभा	96.5	94.4	−0.277	NS
मासीक सभा	95.8	96.2		
महिला सभा	88.8	88.1		
तपासणी	79.0	11.2		
योजनांची कार्यवाहीस संधी	62.2	10.8		
प्रासंगिक अनिवार्यता	49.0	8.4		
उपस्थित राहत नाही	1.4	.7		
एकूण	**100.00**	**100.00**		

ग्रामपंचायतीत महिला सरपंच उपस्थित दर्शवितात. तर प्रासंगिक अनिवार्यता याबाबत सर्वात कमी ४९ टक्के उपस्थिती असल्याचे महिला स्पष्ट करतात. वरील बाबींप्रती महिला सरपंच व इतर सदस्य यांच्याकडून प्राप्त झालेल्या माहितीच्या सांख्यिकीय विश्लेषणावरून दोन्ही गटांतील मतामध्ये लक्षणीय तफावत नसल्याचे निदर्शनास येते.

सारणी क्र. 05

स्त्रियांना 50 टक्के आरक्षण असावे या विधानाशी सहमती

	महिला सरपंच	इतर सदस्य	Z	P
संपूर्णतः सहमत	86.0	71.0	3.143	<0.01
बऱ्याच प्रमाणात सहमत	5.6	12.2		
साधारण सहमत	4.2	12.2		
कमी प्रमाणात सहमत आहे	4.2	2.1		
अजिबात सहमत नाही		2.4		
एकूण	**100.00**	**100.00**		

स्त्रियांना ५० टक्के आरक्षण असावे या विधानाशी ८६ टक्के महिला सरपंच व ७१.९ टक्के ग्रामपंचायत मधील इतर सदस्य संपूर्णतः सहमती दर्शवित असल्याचे लक्षात येते. त्याचप्रमाणे 'Z' Test ह्या सांख्यिकीय पद्धतीने करण्यात आलेले आकडयाचे तुलनात्मक अध्ययनात असे स्पष्ट होते की, इतर सदस्य व महिला सरपंच दोघांमध्ये स्त्रियांना ५० टक्के आरक्षण असावे. या संदर्भात एकमत असल्याचे आढळते.

सारणी क्र. 06

महिला सरपंच सक्षम असूनही पतीच ग्रामपंचायतीचा कारभार सांभाळीत असतात व स्त्रीयांच्या विकासाच्या संधी कमजोर होतात या विधानाशी सहमती

	महिला सरपंच	इतर सदस्य	Z	P
संपूर्णतः सहमत	44.8	26.9	1.194	NS
बऱ्याच प्रमाणात सहमत	10.5	38.1		
साधारण सहमत	10.5	22.7		
कमी प्रमाणात सहमत आहे	9.1	2.8		
अजिबात सहमत नाही	25.2	9.4		
एकूण	**100.00**	**100.00**		

महिल सरपंच सक्षम असुनही पतीच ग्रामपंचायतीचा कारभार सांभाळतात व स्त्रियांना विकासाच्या संधी कमजोर होतात या विधानाशी ४४.८ टक्के महीला संपूर्णतः सहमत असल्याचे दिसतात. तसेच निव्वळ ३८.१ टक्के ग्रामपंचायतमधील इतर सदस्य सहमती दर्शवितात. वरील दोन्ही बाबींच्या तुलनात्मक अध्ययनातून असे स्पष्ट होते की, दोन्ही टक्केवारीत महत्वपूर्ण फरक नाही असे प्रस्तुत अध्ययनात निदर्शनास येते. एकंदरीत पाहता महिला सरपंच सक्षम असूनही पतीच ग्रामपंचायतीचा कारभार सांभाळीत असतात याबाबत सर्व सहमती असल्याचे आढळते.

शिफारशी

१) स्त्री पूर्ण सुरक्षित नसून तिला सबल सुरक्षितता प्रदान करावी.
२) स्त्रियांमधील जुन्या पारंपारीक मानसिकता बदलणे आवश्यक आहे.
३) स्त्री, पुरूष मैत्रीभावनेचा विकास व्हावा.
४) स्त्रियांनी अंधविश्वास व परंपरेचा त्याग करावा.
५) स्त्री शिक्षणाचा उपयोग विनयशिलतेत व्हावा.
६) सामाजिक संस्थांनी स्त्रियांबाबत जागृकता दाखवावी.

संदर्भ सूची

१) बोधणकर सुधीर, अलोणी विवके : सामाजिक संशोधन पद्धती (नागपूर, श्री साईनाथ प्रकाशन) जानेवारी २००३
२) बोधणकर सुधीर, अलोणी विवके : सामाजिक संशोधन पद्धती (नागपूर, श्री साईनाथ प्रकाशन) जानेवारी २००३
३) दर्शनकार अर्जुनराव : पंचायत राज आणि नागरी प्रशासन (औरंगाबाद, कैलाश पब्लीकेशन)
४) वळुज विजय, गुरव दत्ता : पंचायत राज ट्रेनिंग मॅन्युअल ७३ वी घटना दुरूस्ती, राजस्सत्ता आंदोलन (रिसोर्ट ॲन्ड सपोर्ट सेंटर फॉर डेव्हलपमेंट)
५) पुण्यनगरी दैनिक वर्तमान पत्र

महिलांच्या समस्या व आव्हाने

संजय दत्तराम शेळगे
जि. प. हायस्कूल मुलींचे, नायगाव, जि. नांदेड

अश्विनी बालाजीराव कोकाटे
अनुराधा गणपतराव पाटील

सारांश -

देशाची खऱ्या अर्थाने प्रगती साधायची असेल तर सर्व प्रथम सर्व स्तरातील स्त्रिया सक्षम व सुरक्षित असणे गरजेचे आहे. यासाठी स्त्रियांकडे स्त्री म्हणून पाहण्याचा हीन दृष्टीकोन बदलायला हवा. आजच्या लोकशाही प्रजासत्ताक पद्धतीत ही स्त्री असुरक्षित आहे . एक स्त्री तेंव्हा सुरक्षित राहू शकते तेंव्हा प्रत्येक पुरुष हा परक्या स्त्रीला आपल्या आई व बहिणीप्रमाणे मान देईल, प्रत्येक चिमुकलीला आपल्या मुलीचे स्थान देईल,जेंव्हा एक स्त्री दुसऱ्या स्त्रीचा सन्मान करायला शिकेल तेंव्हा आणि तेंव्हाच बदल घडून येईल. खरे पाहता 'भारत देश हा ईश्वराची ही स्त्रीरुपात पुजा करणाऱ्या संस्कृतीचा वारस आहे ' ती विश्वजननी जगदंबा , ती सुविधा व समृद्धी देणारी महालक्ष्मी ,शक्ती व संरक्षण देणारी महाकाली दुर्गा, ज्ञान व कल्पना देणारी महासरस्वती तर पृथ्वीला धरतीमाता, देशाला भारतमाता व गृहिणीला गृहलक्ष्मी मानणारी आमची संस्कृती कुठे भरकटून गेली आहे. वास्तविक पाहता स्त्री ही स्वतःच्या ठिकाणी कणखर, सहयोगी ,हजरजबाबी , उत्तुंग उत्साही , मजबूत सुशिक्षित अष्टपैलू वगैरे सर्व काही आहे. तिला पुरुषासारखे होण्याची गरज नाही. याउलट ती पुरुषापेक्षा एक पाऊल पुढेच आहे. कारण, तीच्याकडे जन्म देण्याची अद्वैत शक्ती ही निसर्गानेच दिलेली आहे. ज्या शक्तीला हिरावून घेण्याचे साधन उपलब्ध नाही.

आपल्या भारतभूमीवर जेवढे महापुरुष जन्माला आले ते एका स्त्रीपोटीच. मग का बरे आपल्या पावन भुमीवर स्त्रीभ्रुण हत्येसारखे प्रकार घडत आहेत. शासनाला "लेक वाचवा लेक शिकवा सारखे "अभियान का राबवावे लागत आहेत. आजच्या २१व्या शतकात स्त्रीयांना स्व अस्तित्वासाठी , स्व अस्मिततेसाठी लढा द्यावा लागत आहे ही एक लज्जास्पद बाब आहे. अथक परिश्रम व बुद्धिमत्तेच्या जोरावर स्त्रीयांनी प्रत्येक क्षेत्रात आपली कामगिरी बजावली आहे. पारंपारिक रित्या पुरुषांची समजली जाणारी क्षेत्रे महिला काबीज करीत आहेत. त्यांनी केलेल्या संघर्षामुळे साधलेल्या प्रगतीचा थोडक्यात प्रवास म्हणजे १९११ मध्ये ब्रिटीश संसदेत लढा देऊन सहभाग नोंदवणारी पहिली स्त्री म्हणजे नेन्सी एस्टर , १९५० मध्ये प्रेममाधुर या भारतातील पहिल्या व्यावसायिक महिला वैमानिक , पहिल्य पंतप्रधान इंदिरा गांधी , सुचेता कृपल्लानी भारताच्या पहिल्या मुख्यमंत्री ,पोलिस सेवेत उच्च पदावरील किरणबेदी, शांततेचा नोबेल पुरस्कार मिळविणाऱ्या मदर तेरेसा , राष्ट्रपती पदी निवडलेल्या प्रतिभाताई पाटील , गानसम्राज्ञी लता मंगेशकर यांनी भारतरत्न किताब मिळवला.

आज भारतात स्थानिक स्वराज्य संस्थामध्ये महिलांना ५०% आरक्षण दिले गेले पण आजही स्त्रीला कुठेही संरक्षण नाही. शाळा महाविद्यालयातून घरी येण्यासाठी उशीर झाला तर आजही चिंतातूर होते ती आई . तळागाळातील अनेक कुटुंबातील स्त्रियांना दरवर्षी साजरा होणारा आंतरराष्ट्रीय महिला दिन याबाबत पुसटशीही कल्पना नसते . तरीही महिलांनी सर्व वेदनावर मात करुन पुरुषांच्या खांद्याला खांदा लावून लढणाऱ्या व प्रत्येक क्षेत्रामध्ये छबी निर्माण करणाऱ्या स्त्रीयांच्या समस्या व आव्हाने याबाबत या लेखात मांडण्याचा प्रयत्न केला आहे.

प्रस्तावना-

महिलांच्या जीवनातील महिला म्हणून होत असणारी घुसमट वाढताना दिसत आहे. अगदी शालेय वयातच मुलींना समाजामध्ये दुय्यम स्थान दिले जात असल्याची जाणीव व्हायला लागते. कुटुंबापासून समाजापर्यंत सर्वत्र स्त्रीयांकडे दुर्लक्ष आणि त्यांच्या समस्याविषयीची उदासीनता प्रखरतेने त्यांना जाणवायला लागते.ग्रामीण भागामध्ये कित्येक शाळात मुलींसाठी वेगळी स्वच्छतागृहे नाहीत. वास्तविक पाहता मुलींची ही एक प्राथमिक गरज असते. पण तिचे भान शाळांच्या इमारती बांधतांना कोणालाच राहत नाही. मुलींसाठी स्वतंत्र स्वच्छतागृह ही एक गरज आहे आणि मुलींसाठी ती निकडीची आहे. असा

कोणी विचारच करत नाही. याचा परिणाम असा होतो की, कित्येक मुली सहावी-सातवी पासून शाळेत येणे बंद करु लागतात. अशा कित्येक मुलींचे शिक्षण शाळा इमारती बांधणाऱ्यांच्या आणि त्यांचे नकाशे तयार करणाऱ्यांच्या स्त्रीयांकडे बघण्याच्या उपेक्षेच्या दृष्टीकोनामुळे बंद होते. समाजाचा रात्रंदिवस विचार करणारे विचारवंत आणि नेते हे सुद्धा अशी काही समस्या आहे याबाबत अनभिज्ञ असतात. काही शाळांमध्ये स्व्च्छतागृहे असली तरीही मुलींचे शाळेत जाणे बिनधोक राहिलेले नाही. घरापासूनच्या शाळेपर्यंतच्या रस्त्यावर ठिकठिकाणी सडक सख्याहरी त्या मुलीचे शाळेत जाणे मुश्किल करुन टाकतात. शिकण्याची अतीव इच्छा असूनही रस्त्यावरच्या टोमणे आणि छेडाछेडीला कंटाळून कित्येक मुलींनी शिक्षण सोडून दिले आहे. २०१२ साली सरकारने या परिस्थितीची खास पाहणी केली होती. तेंव्ह असे आढळले की, छेडाछेडीला कंटाळून महाराष्ट्रातल्या १०५६ मुलींनी आत्महत्या केलेल्या आहेत. एका वर्षात एवढ्या मुली आत्महत्या करत असतील तर किती मुली छेडछाडीमुळे त्रस्त झालेल्या असतील याचा अंदाजसुद्धा करवत नाही. खरे म्हणजे ही समस्या बघण्याचा जो उपेक्षेचा दृष्टीकोन आहे तोच मुलींच्या पूर्ण भवितव्यावर परिणाम करुन जातो. स्वच्छतागृहांचा आणि छेडछाडीचा प्रश्न हा केवळ विद्यार्थीनीपुरताच मर्यादित नाही. नोकरीच्या निमित्ताने घराबाहेर पडलेल्या जवळपास सर्व महिलांना प्रवासाच्या वाहनापासून ते कार्यालयापर्यंत सर्वत्र पुरुषी मनोवृत्ती आणि लंपट नजरा यांचा नेहमीच सामना करावा लागतो . या संबंधात करण्यात आलेल्या एका पाहणीमध्ये ८० टक्के महिलांनी आपल्या जीवनातली ही एक समस्या आहे एवढेच नव्हे तर ती जीवघेणी समस्या आहे असे आवर्जुन नमुद केले होते. यावर सरकारने उपाययोजना केली पाहिजे हे खरे आहे परंतु, या प्रश्नाची सोडवणुक करण्याचा खरा मूलभूत उपाय म्हणजे पुरुषांची स्त्रीयांकडे बघण्याची दृष्टी बदलणे हा आहे. हा बदल प्रबोधनाने तर होईलच परंतु, आपण किमान सभ्यपणे वागले पाहिजे एवढा संस्कार जरी लोकांच्या मनावर झाला तरी समस्येतून बरीच सोडवणुक होईल. पुरुष हा श्रेष्ठ असतो आणि स्त्री ही कनिष्ठ असते हा संस्कार अगदी बालपणापासून मुलांच्या मनावर झालेला असतो. किंबहुना तसा तो मुलींच्याही मनावर केला असतो. दुर्दैवाची गोष्ट म्हणजे मुला-मुलींच्या आया म्हणजे महिलाच हा संस्कार दृढ होण्यासाठी प्रयत्नशील असतात. हा संस्कार पुसून टाकायचा असेल तर पुरुषांना जरा आपल्या आसपास नजर टाकावी लागेल. ती टाकल्यास त्याच्या असे लक्षात येईल की, कितीतरी क्षेत्रामध्ये महिला आता पुरुषांच्या बरोबरीने काम करायला लागल्या आहेत. अर्थात ही गोष्ट जुनीच झालेली आहे. पण तरीसद्धा पुरुषी वर्चस्वाची भावना स्त्रियांना पुरुषांच्या बरोबरीचे स्थान देऊ देत नाहीत. महिला पुरुषांच्या खांद्याला खांदा लावून काम करत आहेत ही गोष्ट आणि उक्ती जुनी झालेली आहे. आत्ताचे वास्तव असे आहे की काही क्षेत्रात महिला पुरुषांच्या पुढे आहेत त्यांनी काही क्षेत्रे अशी काही काबीज केलेली आहेत की तिथे पुरुषच अल्प संख्य होऊन उपेक्षित झालेले आहेत. तेंव्हा समाजात झालेला हा बदल मोकळया मनाने मान्य करुन पुरुषांनी स्त्रीयांना बरोबरीचे आणि गरज पडल्यास मानाचे स्थान द्यावयास शिकले पाहिजे तसे होत नाही ही दुर्दैवाची गोष्ट आहे आणि त्यामुळेच स्त्रीयांची समाजातली घुसमट पुर्वीप्रमाणेच चालू आहे. अर्थात ही अवस्था भारतासारख्या मागासल्या देशातच आहे असे नाही तर युरोप आणि अमेरिकेसारख्या कथित प्रगत समजल्या जाणाऱ्या देशातसुद्धा ती तशीच आहे.

पद्धतीशास्त्र-

भारतीय महिलांच्या समस्या व आव्हाने या शोधनिबंधाचे उद्देश खालीलप्रमाणे आहेत.

उद्देश -

१. सर्वसामान्य स्त्रीयांना साधारणपणे भेडसावणाऱ्या मूलभूत समस्यांचा अभ्यास करणे.
२. महिलांपुढील आव्हाने तिची सुरक्षितता ,तिचे आरोग्य आणि घरगुती हक्कांचा अभ्यास करणे .

गृहितके-

१. राष्ट्रीय तसेच राज्य महिला आयोग दरवर्षी महिलांच्या सर्वच क्षेत्रातील दर्जाविषयी शासनाला अहवाल सादर करत आहेत.
२. भारतीय महिलांकडे पाहण्याचा समाजाचा दृष्टीकोन बदलत आहे.

तंत्रपद्धती-

प्रस्तुत शोधनिबंधाकरीता स्त्रीवादी संशोधन पद्धतीचा वापर करण्यात आला आहे. सर्वेक्षण पद्धतीच्या आधारे संशोधन करण्यात आले.मला वाटणारी महत्त्वाची कारणे मात्र मांडण्याचा प्रयत्न केला आहे.

स्त्रीयांना भेडसावणाऱ्या प्रमुख समस्यांचे क्षेत्रे -

शारीरिक समस्या

१. मानसिक / भावनिक समस्या
२. आर्थिक समस्या
३. सामाजिक समस्या
४. कौटुंबिक समस्या
५. असुरक्षितता
६. न मिळणारे व्यक्तिस्वातंत्र्य आणि व्यक्तिस्वातंत्र्याचा घेतला जाणारा संकुचित अर्च
७. न मिळणाऱ्या समान संधी
८. सामाजिक वंचना
९. मानसिकता

असुरक्षितता- माझ्या मते स्त्रियांची सर्वात गंभीर समस्या आहे- असुरक्षितता. ह्यामध्ये स्त्रीभ्रूण हत्या,हुंडाबळी, बलात्कार,घरातील हिंसाचार,कामाच्या ठिकाणी होणारा लैंगिक छळ, रस्त्यावरुन जाताना केलेली छेडछाड ह्या सर्वांचा समावेश आहे. मुळातच समाजात स्त्रीला असलेले दुय्यम स्थान हे ह्या सर्व समस्यांच्या मुळाशी आहे. हुंडा द्यावा लागेल,लग्नाचा खर्च करावा लागेल,मुलगी वंशाचा दिवा नाही म्हणून मुलीला जन्मालाच येऊ द्यायचे नाही आणि मुलगी जन्माला आलीच तर लगेचच तिची हत्या करुन टाकणे आणि त्याबद्दल य:तकिंचितही दोषी न वाटणे हे सगळे अत्यंत भयंकर आहे. पण तितकेच भयंकर आहे: मुलगी झाली म्हणून नाराज होणे,पहिली मुलगी झाली आता दुसरा मुलगा पाहिजे म्हणून दुसरा अगदी तिसरासुद्धा चान्स घेणे आणि तरीही मुलगीच झाली तर मुलीसुद्धा चांगल्या असतात म्हणून स्वत:च्या मनाची समजूत घालणे. कोणाला मुलगी झाली तर "पहिली बेटी धन की पेटी" असे काहीतरी म्हणून त्यांची समजूत काढणे .मुलगा झाला तर कोणी "पहिला बेटा धन का पेटारा " असे नाही बरे कोणी म्हणत !!! कारण मुलगा झाल्यावर सांत्वन करायची आवश्यकताच काय ? शिकल्या सवरलेल्या शहरी आणि स्वत:ला आधुनिक म्हणविणाऱ्या लोकांच्या घरात सुद्धा ही वृत्ती सर्रासपणे आढळते. मग खेडोपाडी आणि अशिक्षित मुलगा हवा म्हणून स्त्रियांचा किती छळ होत असेल याची कल्पना करुन पाहिली की अंगावर काटा येतो. बेटी बचाओ सारख्या योजना सरकारला सुरु कराव्या लागतात तेंव्हा समाज म्हणून आपण किती अपयशी आणि मागासलेले आहोत ह्याची जाणीव होते.

हुंडाबळी- हुंड्यावरुन छळ होणे याचे प्रमुख कारण आहे हुंडा घेणे आणि देणे सुद्धा कित्येकांना चूक वाटतच नाही. शहरामध्ये परिस्थिती बदलते आहे असे मला वाटत होते पण परवाच आमच्या ओळखीतल्या एका उच्चशिक्षित मुलीचे ठरलेले लग्न मोडले.तिच्या आईवडीलांनी लग्न मोडून तिला पाठींबा दिला पण त्यामुळे प्रश्न सुटत नाही. कारण हुंडा मागणारे दुसऱ्यांदा लग्न ठरविताना सुद्धा हुंडा मागणारच आणि तो त्यांना देणारे दुसरे कोणीतरी भेटणारच ! घरातील हिंसाचारचे प्रमुख कारण हुंडा आहे. पण तरीही Domestic Violence ही समस्या निर्माण होण्याचे कारण सत्ता गाजवणे वर्चस्व प्रस्थापित करणे किंवा ते करु न देणे . स्त्री आपल्यापेक्षा दुय्यम आहे, अबल आहे आणि तिचा मानसन्मान तितकासा महत्वाचा नाही , मी आपली मालमत्ता आहे अशा मानसिकतेमधून हिंसाचार बळावतो. हिंसाचाराची उदाहरणे अगदी अत्याधुनिक घरातसुद्धा दिसतात. मानसिक छळ हा सुद्धा खरेतर एकप्रकारे Domestic Violence आहे.सतत घालून पाडून बोलणे , टोमणे मारणे,कटकारस्थाने रचणे ,अपमान करणे , त्या स्त्रीचे घरात राहणे / जगणे असह्य करणे हे तर अगदीच सामान्य आहे. एखादी खुबीर स्त्री या सगळयांचा सामना अगदी धैर्याने करेल. अथवा घर सेडून सरळ निघून जाईल.पण गरीब (स्वभावाने आणि पैशाने) स्त्री मग अशा प्रसंगी डीप्रेशनमध्ये जाईल, क्वचितप्रसंगी आत्महत्येचा सुद्धा प्रयत्न करेल. हा हिंसाचार फक्त

घरातील पुरुषच करतात का? तर असे काहीच नाही घरातील इतर स्त्रीयासुद्धा पुरुषांना सामील असतातच!! म्हणजे ह्या बाबतीत स्त्रियासुद्धा स्त्रियांना पाण्यात पाहतात, स्त्रियासुद्धा स्त्रियांचे जगणे मुश्किल करतात किंवा कोणी एखाद्या स्त्रीचे जगणे मुश्किल करत असेल तर बघ्याची भूमिका घेतात. अशा प्रसंगांना सामोरे जाण्यासाठी स्त्रीने स्वतः खंबीर असायला हवे आणि पुरुषांनी स्त्रीला स्वतःच्या बरोबरीने दर्जा दिला पाहिजे हे जितके खरे आहे तितकेच घरातील इतर स्त्रियांनी हिंसाचाराला/मानसिक छळाला विरोध करायला हवा. प्रत्येक स्त्री जोपर्यंत स्वतःच्या आणि इतर स्त्रियांच्या स्त्रीत्वाचा सन्मान करायला शिकत नाही तोवर हे असे प्रसंग घडतच राहणार.

बलात्कार- कामाच्या ठिकाणी होणारा लैंगिक छळ,रस्त्यावरुन जाताना केलेली छेडछाड हा तर सध्याचा ऐरणीवरचा प्रश्न!! स्त्रीला भोगवस्तू समजणे आणि स्त्रीचे स्थान दुय्यम आहे असे मानणे ह्या भावनेतून ह्या प्रश्नाचा उगम झालेला आहे. ह्यामध्ये किती हात घरातील संस्कारांचा आहे आणि किती हात चित्रपट आणि त्यातील अचकट-विचकट गाणी ह्यांचा आहे हा संशोधनाचा विषय आहे. मुलीला घरामध्ये आणि घराबाहेर वावरताना जेवढी बंधने घातली जातात."सुशील" वागायला शिकवले जाते तितके मुलाला जबादारीने वागायला शिकवले जात नाही. "तो मुलगा आहे" च्या नावाखाली त्याला सगळेच स्वातंत्र्य मिळते पण "तू बाहेर काय करतोस? तुझे मित्र कोण?" असे प्रश्न विचारणारे कोणीच नसते. मग एखादा मुलगा त्या स्वातंत्र्याचा गैरुायदा कधी घ्यायला लागतो हे पालकांनाही कळत नाही. पुष्कळ वेळा मुलाचे बेताल वागणे पालकच पाठीशी घालताना दिसतात आणि मग त्यातूनच असे बलात्कारी राक्षस जन्माला येतात. काही दिवसांपुर्वी निर्भयावर केलेली डॉक्युमेंटरी बीबीसी ने जगभर प्रदर्शित केली. भारतात त्या डॉक्युमेंटरी वर बंदी आणण्यात आली आणि आपण बीबीसी ने ती डॉक्युमेंटरी करायला हवी होती की नाही, भारतात बंदी आणायला हवी होती की नाही ह्यावर चर्चा करित बसलो आहोत. मुळ प्रश्न बलात्कार आणि बलात्कार्‍यांना न झालेली शिक्षा हा आहे.ह्याकडे दुर्लक्ष करुन कसे चालेल? पण मुळ प्रश्नाला बगल देऊन आपण भलतेच काहीतरी बोलत बसलो आहोत.

हल्लीच्या चित्रपटांतसुद्धा अभिव्यक्ती स्वातंत्र्याच्या नावाखाली वाट्टेल तसे शब्द लिहून त्यावर वाट्टेल ते कपडे घालून स्त्रियाच नाचताना दिसतात. लिहायलासुद्धा लाज वाटेल अशा नावांनी एखाद्या स्त्रीने स्तःलाच संबोधणे आणि आपण भोगवस्तू आहोत हे स्वतःच अधोरेखित करणे ह्यासारख्या स्त्रीत्वाचा दुसरा अपमान नसेल. अर्थात ह्या स्त्रीया अशा नाचतात म्हणून पुरुषांनी इतर स्त्रियांवर बलात्कार करावा असा अजिबात होत नाही. पण ह्या सगळयाचा समाजावर नकळत का होईना विपरीत परिणाम होतच असतो हे नाकारुन चालणार नाही. स्वतंत्र्याबरोबर जबाबदारीसुद्धा येते ह्याची जाणीव प्रत्येक स्त्रीपुरुषाने ठेवायला हवी. आपण घेतलेल्या स्वतंत्र्याचा समाजावर काय परिणाम होत असेल ह्याचे मूल्यमापन सर्वांनीच करणे आवश्यक आहे.

*****दुसरी समस्या आहे न मिळणारे व्यक्तिस्वातंत्र्य आणि व्यक्तिस्वातंत्राचा घेतला जाणारा संकुचित अर्थ.** अगदी आधुनिक वाटणार्‍या शहरी स्त्रियांसाठीसुद्धा निर्णय त्यांच्या घरातील पुरुष घेताना दिसतात. कोणते शिक्षण घ्यायचे,किती शिक्षण घ्यायचे,नोकरी करायची की नाही, केली तर कोणती नोकरी करायची असे बरेच निर्णय घ्यायचे स्वातंत्र्य बर्‍याच स्त्रियांना नसते. मी खूप प्रसंगी ही नोकरी बायकांसाठी बरी असते अशा प्रकारचे विधान करणारे लोक पाहिले आहेत. त्यामध्ये स्वतः स्त्रियाही आहेत. अशाप्रकारच्या विधानातून स्त्रीने घरचे सगळे सांभाळून नोकरीसुद्धा करावी अशी अपेक्षा व्यक्त होते. स्त्रियांनी करियर करणे हे तर मग खूपच लांब राहिले.ह्याउलट खूप ठिकाणी नोकरी करणार्‍या किंवा आवडीचे शिक्षण घेणार्‍या स्त्रीला घरातून भरभक्कम आधार असतो असेही पाहिले आहे. घरगुती पातळीवर अगदी छोटया छोटया गोष्टींमध्येसुद्धा कित्येक लग्न झालेल्या स्त्रिया तयांच्या घरच्या लोकांच्या अपेक्षांची पूर्ती करत तारेवरची कसरत करीत असतात. नाव-आडनाव बदलणे,साडी किंवा पंजाबी ड्रेस घालणे,कुंकू लावणे, मंगळसूत्र,बांगडया घालणे,स्वयंपाक करणे,घरातील सर्व कामे करुन जिथे नोकरी करता येईल तिथेच नोकरी करणे किंवा नोकरी न करणे आणि घर बघणे ह्या अपेक्षा तर अगदी सामान्य आहेत. ह्याहीपेक्षा पुढे जाऊन लिहायचे तर मोठीच यादी होईल. कित्येक वेळेला स्त्रीयांनाच ह्यात काही गैर वाटत नाही . पण स्त्रीला खरेच काय हवे आहे, तिला काय आवडते असे कोण विचारते? समाजाने घालून दिलेल्या नियमांच्या चौकटीतच आमच्या अपेक्षा बसतात. ह्या काही अवास्तव अपेक्षा नाहीत असे म्हटले तरी प्रश्न सुटत नाही.

एखाद्याचे व्यक्तिस्वातंत्र्य आपल्या मुहे हिरावले जात असेल अशी पुसटशी सुद्धा कल्पना नसणे किंवा त्यात काही विशेष नाही असे वाटणे हेच किती भयंकर आहे!! ह्यातसुद्धा दोष फक्त पुरुषांचा नाहीच.पुष्कळ वेळा स्त्रियाच आपल्या अपेक्षांचे ओझे दुसऱ्या स्त्रीवर लादत असतात. हवे तसे कपडे घालायला मिळणे, हवे ते खायप्याला मिळणे, वेळेचे बंधन नसणे, घरातील कामे करण्याची सक्ती नसणे केवळ एवढयाच गोष्टी म्हणजे व्यक्तिस्वातंत्र्य असा विचार करणाऱ्या आणि तरीही स्वतःला आधुनिक समजणाऱ्या सुद्धा खूप स्त्रीया (आणि पुरुषसुद्धा) आहेत.व्यक्तिस्वातंत्र्य म्हणजे नक्की काय? व्यक्तिस्वातंत्र्याबरोबर येणाऱ्या जबाबदाऱ्या कोणत्या असायला हव्यात? ह्याबद्दल खूप विविध मते आणि संभ्रम आढळतो. त्याचप्रमाणे आपल्या स्वातंत्र्यामुळे इतरांच्या अधिकारांची पायमल्ली होत असेल की नाही ह्याबद्दल असंवेदनशीलता सुद्धा दिसून येते. माझ्या मते निर्णय घेण्यासाठी सक्षम असणे, निर्णय घेण्याचे स्वातंत्र्य मिळणे, स्वतःच्या घेतलेल्या निर्णयाची (मग तो चुकीचा असला तरीही) जबाबदारी स्वतःचीच असते ही जाणीव असणे, ती जबाबदारी घेता येणे आणि स्वतःचा निर्णय घेताना इतरांच्या अधिकारांची दखल घेणे म्हणजे व्यक्तिस्वातंत्र्य.

तिसरी महत्त्वाची समस्य म्हणजे न मिळणाऱ्या (समान)संधी . सर्व स्त्रियांना पुरुषांच्या बरोबरीने शिक्षणाच्या, नोकरीच्या आणि इतर संधी दिल्या गेल्या पाहिजेत ह्याबद्दल काहीच दुमत नसले पाहिजे. पुर्वी वैज्ञानिक किंवा तांत्रिक शिक्षण घेणाऱ्या मुली खूप कमी होत्या. मुलींना कला शाखा बरी अशीच विचारसरणी होती आणि वैज्ञानिक शिक्षण घेतले तरी शाळा कॉलेज मधील नोकरीच स्त्रियांसाठी चांगली असा विचार करणारे लोक होते. हळूहळू काळ बदलत गेला आणि मुलींच्या शिक्षणालासुद्धा महत्त्व येऊ लागले. पण अगदी १५-२० वर्षांपुर्वीपर्यंत मेकॅनिकल इंजिनियरींग केलेल्या मुलीला उत्पादन क्षेत्रात नोकरी मिळविण्यासाठी प्रचंड संघर्ष करावा लागत होता. आज परिस्थिती काय आहे ठाऊक नाही पण तरीही उत्पादन क्षेत्रात काम करणाऱ्या स्त्रियांचे प्रमाण कमीच असावे असे वाटते. आज वरवर वाटताना आपल्याला वाटत असते कि स्त्रिया खूप शिकल्या पुरुषांच्या बरोबरीने काम करु लागल्या परंतु, अजूनही एका ठराविक मर्यादेनंतर स्त्रियांना ग्लास-सिलिंगचा सामना करावा लागतो. आज अत्युच्च स्थानावर महत्त्वाची पदे भूषविणाऱ्या स्त्रिया हाताच्या बोटावर मोजण्याइतक्याच आहेत.

स्त्रियांना समान संधी मिळावी म्हणून सरकारने महिला आरक्षण चालू केले पण आरक्षणाची खरोखरच गरज असणाऱ्या किती स्त्रियांना (ग्रामीण अथवा गरीब) ह्या सोयीचा फायदा झाला हा प्रश्नच आहे. उगीचच आमच्यासारख्या स्त्रियांना गरज नसताना आरक्षण घ्यावे लागते. पण ते आरक्षण खरोखरच्या गरजूंना मिळेल ह्याकडे कोण लक्ष देते?बऱ्याच आधुनिक स्त्रियांना (गुणवत्ता नसली तरीही) आरक्षण हा स्वतःचा हक्क वाटायला लागला आहे. खरे तर समान संधी आरक्षणाच्या आधारावर मिळण्यापेक्षा गुणवत्तेच्या आधारावर मिळाल्या तर त्यामध्ये अधिक समाधान आणि यश आहे. मी स्त्री आहे म्हणून माझ्यात गुणवत्ता नसली तरीही मला समान संधी मिळायला हवी अशी वृत्ती चुकीची आहे. त्यापेक्षा माझ्यात गुणवत्ता आहे म्हणून समान संधी मिळायला हवी असा विचार स्त्रीयांनी करायला हवा. माझ्यात गुणवत्ता असूनही मी स्त्री आहे म्हणून मला कोणतीही संधी नाकारली जाऊ नये असा आग्रह असायला हवा. चित्रपट क्षेत्र ,उत्पादन क्षेत्र,शिक्षण क्षेत्र किंवा अजून कोणतेही क्षेत्र असो स्त्रियांचे स्थान अजूनही दुय्यमच आहे.

******सामाजिक वंचना** -आजवर फारसे गंभीरतेने न घेतली गेलेली पण माझ्या मते अतिशय नाजूक समस्या म्हणजे सामाजिक वंचना . साचेबद्ध विचार करण्याच्या प्रवृत्तीमुळे खूप स्त्रियांना सामाजिक वंचनेचा सामना करावा लागतो आणि तो पुरुषाकडून नव्हे तर स्त्रियांकडूनच करावा लागतो. आपल्यासारख्या नसणाऱ्या स्त्रियांना कमी लेखणे , आपल्या वागण्यातून , बोलण्यातून आणि देहबोलीतून सतत ते जाणवून देणे, ह्यासारख्या गोष्टी सर्रास सुशिक्षित आणि आधुनिक स्त्रियासुद्धा करत असतात. शिक्षण ,नोकरी , लग्न झालेले असणे / नसणे , मूल झालेले असणे / नसणे,कपडे घालण्याची पद्धत ,वजन इ. वरुन स्त्रियाचा इतर स्त्रियांना सामाजिक वंचनेचा सामना करायला लावतात. सामाजिक वंचनेसारखे प्रश्न साचेबद्ध विचारसरणीमुळे उद्भवतात. अशा विचारसरणीचा परिणाम पुरुषांवरही होतच असतो.एखादी व्यक्ती वेगळे काही करु पाहत असेल तर तिची वंचना न करता तीला मदत केली पाहिजे, आत्मविश्वास दिला पाहिजे,त्या व्यक्तीचा संघर्ष कसा कमी करता येईल किंवा निदान आपल्यामुळे तो वाढत तर नाही ना हे पाहिले पाहिजे.

स्त्रियांची स्वतःची मानसिकता -स्त्रिला मुळात स्वतः स्त्रीत्वाचा अभिमान असण्यासाठी स्वतःचे अस्तित्व विसरण्याची गरज नसते हे डोक्यात पक्के बसायला हवे.नवऱ्याला आधार देण्यासाठी आणि त्याच्या परिवाराला आपलेसे करण्यासाठी स्वतःच्या आशा आकांक्षाचा बळी द्यायची गरज नसते. मुलगी,सून,बायको,आई इ. भूमिका निभवितांना स्वतःच्या स्वतंत्र अस्तित्वाचे बलिदान देण्याची काहीच गरज नाही. पुरुष ह्या बाबतीत स्त्रियांची बरोबरी करु शकत नाहीत. कारण स्त्रियांची क्षमता उच्च प्रतीची असते हे विचार पुरुषप्रधान संस्कृतीचे द्योतक आहेत. तुम्ही काहीतरी खूप महान करत आहात असे सांगितले की, स्त्रियांच्या प्रगतीला खीळ बसविणे सोपे पडते आणि सर्वात मोठे आश्चर्य म्हणजे आजकालच्या तरुण ,शिकल्या सवरलेल्या,आधुनिक आणि शहरी मुलीच असा विचार करतात . आणि त्याउपर आम्ही कशा त्यागाच्या मुर्ती आहोत असा आविर्भाव आणतात. स्त्रियांनी जर स्वतःची मानसिकता बदलली नाही तर वेगळे काहीतरी करु पाहणाऱ्या स्त्रिया कायम खलनायिकाच होतील.त्यामुळे स्वतःची मानसिकता बदलणे आणि इतर स्त्रियांना त्यांची मानसिकता बदलण्यासाठी मदत करणे हे प्रत्येक स्त्रिचे कर्तव्य आहे.

निष्कर्ष- भारतीय स्त्री अजूनही स्थित्यंथरा मधून जात आहे व विकसित देशातील स्त्री पेक्षा अजूनही बरीच मागे आहे व या गोष्टीस पुरुषी इगो, चूल व मूल ह्या जून्या संकल्पना घेऊन चालणारा समाज हे आहेत.मुळात स्त्रीच आधुनिकपण हे जुन्या पीढीस आपल्या संस्कृतीवर आक्रमण वाटत पण तीच पीढी आधुनिक पुरुषाला सहज स्वीकारते तर स्त्रीला जुन्या संकल्पनेच्या आधारे बांधून बरेच पुरुष आपला स्वार्थ साधताना दिसतात व त्यासच ते पुरुषार्थ समजतात.

१. स्त्री जर नोकरी करणारी असेल तरीही तीच्याकडून जास्तीत जास्त घरकामची अपेक्षा ठेवली जाते म्हणजेच चूल , मूल व नोकरी ह्या तिहेरी भूमिका तिला धावपळ करत सांभाळाव्या लागतात. व जरी दुहेरी मार्गाने घरात उत्पन्न येत असले तरीही पुर्ण वेळ घरकाम मोलकरणीस देऊन अजून एका स्त्रीला रोजगारापासून दूर ठेवण्यात येते.
२. बऱ्याच घरात स्त्रीला शिक्षण घेऊन सुद्धा नोकरी करु दिली जात नाही व तिला स्वनिर्मित अस्तित्व व स्वाभीमानी आयुष्यापासून जाणीवपुर्वक दूर ठेवल जाते व तिचे ज्ञान घरच्या चार भिंतीत सडवले जाते. काही घरात तर तिला पॉकेटमनी द शांत केले जाते पण पैसे देऊन तिला स्वाभीमान मिळू शकत नाही हे समजून घेतल नाही.
३. स्त्रीला मुळात सौंदर्य जपण,शृंगार करणे ह्या आवडी जन्मजात असतात व तिच्या आकर्षक दिसण्याचा नेहमी विपर्यास अर्थ लावून व तिला वेगवेगळया प्रकारे रोखल जात.
४. स्त्रीया मोठ्या प्रमाणात मुळ प्रवाहात सामील झाल्या असल्या तरीही त्यांना निर्णय प्रक्रीयेत योग्य स्थान दिल जात नाही किंवा तिच्या मताला दुय्यम स्थान दिल जात.

मुळात सृष्टीकर्त्याने पुरुषाला जास्त सामर्थ्यवान बनवले आहे व तरीही जर स्त्रीला वेगवेगळया प्रकारे अपल्या मुठीत ठेवण्यात जर त्याला पुरुषार्थ वाटत असेल तर तो त्याचा न्युनगंड आहे. स्त्रीला मुळ प्रवाहात आणण्यास मदत करणे् हे खऱ्या अर्थाने पुरुषार्थ आहे व त्याद्वारे आपण आपल्या कुटुंबाला , देशाला व स्त्री या सर्व गोष्टींच्या उत्कर्षास हातभार लावत असतो.

संदर्भ ग्रंथ -

१. अंतराळातील अफाट धाडसाची कथा - डॉ. जहागीरदार
२. भारतीय इतिहासातील विरांगना - सुमन भडभडे
३. जागतिक किर्तीचे १०१ समाजसुधारक - सौ. करुना ढापरे
४. तीस सामर्थ्यशाली स्त्रिया - नैना लाल
५. स्त्रीशिक्षणाची वाटचाल - डॉ. अनिल सोमवंशी
६. शिक्षण विचार

मुलगा नसल्यामुळे महिलांवर होणाऱ्या कौटूंबिक हिंसाचाराचा अभ्यास

प्रा. किसन शिनगारे
मानवलोक समाज विज्ञान महाविद्यालय,
अंबाजोगाई

गोषवारा /सारांश

लोक कितीही म्हणत असले तरी आधुनिक समाज हा अजुनही सामाजिकदृष्टया विकसित झालेला नाही. आधुनिकतेचा, पुरोगामीपणाचा आव आणणाऱ्या तथाकथित आपल्या या सुशिक्षित समाजात वैयक्तिक पातळीवर लोक मध्ययुगीन मानसिकतेतच वावरत असतात. याची शिकार मात्र स्त्रियाच ठरत असतात कारण आजही स्त्रि–पुरुष समानता, लिंगभाव, समानतेवर आधारीत सहअस्तित्व यापासून ते सामाजिक– आर्थिक समानाधिकार ही मुल्ये आचरणात आणण्याची आपली तयारी नसल्याचे स्पष्ट होते. महिलांवर अनेक जबाबदाऱ्याप्रमाणेच गर्भारपणही अनेकदा लादले जाते. तिच्या रक्ता–मांसालाच नव्हे तर मनातील प्रत्येक भाव–भावनेवरही पुरुषी, पुरुषसत्ताक व पितृसत्ताक मानसिकता सतत नियंत्रण ठेवत असते व यासाठी सार्वत्रिकरित्या वापरण्यात येणारे हत्यार म्हणजे कौटूंबिक हिंसाचार.....

प्रस्तावना:–

बुधवार दि. ८ मार्च २०१७, जागतिक महिला दिनी, महाराष्ट्रातील जवळपास सर्वच महत्वाच्या दैनिकातील पहिल्या पानावरची, मानवतेला काळीमा फासणारी व पुरुषसत्ताक व्यवस्थेचा हिंसाचार अधोरेखित करणारी बातमी 'नराधम डॉक्टर खिद्रापुरेला अटक' अशी प्रकाशित झाली व अंधारयुगातील यातनांवर पुन्हा प्रकाश पडला. म्हैसाळ, नि सांगली येथे डॉ. खिद्रापुरे हा गेली आठ वर्ष बेकायदा गर्भपात करीत होता. म्हैसाळच्या ओढा पात्राजवळ खोदकाम केल्यानंतर १९ भ्रुण आढळून आले. असे किती मुंढे, खिद्रापुरे या महाराष्ट्रात दररोज मुलींची गर्भातच हत्या घडवून आणत असतील?..... कशामुळे? या अनंत मोठया प्रश्नाचं एक छोटसं आणि तरिही स्त्रियांचे अस्तित्व , स्वातंत्र्य श्वास घेण्याइतकंच मर्यादित करुन ठेवणारं उत्तर म्हणजे–मुलगा नसल्यामुळे.

एखादया विवाहीत मुलीला, सुनेला विशेषत: जिला पहिली मुलगीच आहे तिला जर एक प्रश्न विचारला की तुला पहिल्या मुलीनंतर दुसरीही मुलगीच झाली किंवा मुलगा झालाच नाही तर काय होईल? या प्रश्नाच्या उत्तरातून उकलली जाईल कौटूंबिक हिंसाचाराची गाथा जी अशा जवळपास प्रत्येक अशा कुटूंबात गाईली जाते जिथे पहिली मुलगी आहे. मुलगा होईपर्यंत किंवा नाही झालाच तर शेवटच्या श्वासापर्यंत पावलो–पावली उठता बसता या स्त्रियांना जो कौटूंबिक हिंसाचार सोसावा लागतो त्याचा पुर्नशोध घेण्याचा प्रयत्न येथे केला आहे.

मुलगा नसेल तर ही कल्पनाच पुरुष प्रधान व्यवस्था सहन करीत नाही. मुलगा हवा तरी कशाला या प्रश्नाचे ही उत्तर समाज देत नाही कारण समाज तितका विचार करीत नाही. प्रश्नाचा पायाही समजमन घेत नाही त्याऐवजी स्त्रियाचे खच्चीकरण करण्याची एक संधीही आपला समाज

सोडत नाही. रुढी, परंपरेने चालत आलेले विचार बुध्दि गहाण ठेवून स्विकारणे हेच आपल्या पर्यायाने भारतीय समाजाचे सर्वात मोठे वैशिष्टय असावे.

हा अन्याय अशिक्षित स्त्रियांवरती होतो असे नाही तर सुशिक्षित स्त्रियाही याच मानसिकतेच्या शिकार बनत असतात. 'स्त्री जन्मत नाही तर घडवली जाते' हे वाक्य खरेच आहे. शोच्या झाडावर वारंवार कात्री चालवुन त्या झाडाला हवा तसा आकार देण्याची ही प्रक्रिया... हे कात्री चालविणारे हात भाव–भावनांच्या शिरा तोडत असतात.

उद्देश:–

१. मुलगा नसल्यामुळे पुरुषी मानसिकतेतून निर्माण होणाऱ्या समस्या अभ्यासणे.
२. लग्न झाल्यापासून ते मुलगा झाला नाही इथपर्यंतच्या स्थित्यंतरात, स्त्रियांना मिळणाऱ्या कौटूंबिक वातावरणातील बदलांचा आढावा घेणे.
३. 'मुलगाच हवा' या मानसिकतेच्या कारणांचा शोध घेणे.

गृहितके:–

१. मुलगा नसल्यामुळे कुटूंबात ज्या समस्या निर्माण होतात त्याला पुरुषी मानसिकताच कारणीभूत आहे.
२. मुलगा होत नाही अशा स्थितीपर्यंत स्त्री वैयक्तिक व सामाजिक जिवन व्यवहारात तिच्या कुटूंबाकडून दर्लक्षिली जाते.
३. रुढी परंपरेतून आलेले विचार अविवेकीपणे स्विकारणारी व्यवसीा हेच या मानसिकतेचे खरे कारण आहे.

संशोधन पध्दती:–

संशोधनावरती येत असणाऱ्या अनेक मर्यादांचा विचार करुन व्यष्टीअध्ययन पध्दतीची निवड केली आहे. संवादक्षमतेचा अधिकाधिक चांगला उपयोग करुन तसेच व्यष्टीअध्ययनातील स्त्रियांच्या मनात विश्वासाचे नाते निर्माण करुन स्त्रीयांना मुलगा नसल्यामुळे असणारी वास्तविकता जाणून घेण्याचा प्रयत्न केला आहे.

व्यष्टी अध्ययन क्र. १

नाव :– सुवर्णा (बदललेले नाव) या ३७ वर्षाच्या आहेत. कुटूंबात पती संजय तसेच अपर्णा व सुनिता या दोन मुलींसोबत राहतात. त्यांचे माहेर कोल्हापूर जिल्हयात असून सासर–माहेर हे अंतर ७० किमी आहे. पति संजय खाजगी दुध डेअरीत कामगार असून महिना रु. ४०००/– पगार आहे. तसेच दोन म्हशी एक गाय व ३० गुंठे ऊसशेती हा त्यांचा मुख्य आर्थिक आधार आहे.

लग्न झाल्यावरचे जिवन:–

त्यांचे लग्न ९ जून १९९८ रोजी झाले तेंव्हा घरची परिस्थिती बरी होती. दोन दिर भावाप्रमाणे आदर करीत तर दोन नणंदांची लग्ने झालेली होती. एकत्र कुटूंबात सर्वजण समाधानात होते. सर्वसामान्या गृहिणी प्रमाणेच त्या जीवन जगत होत्या. पतीचे खूप प्रेम होते, घरातील इतर व्यक्तींना न कळू देताही अनेक वस्तू संजय आपली पत्नी सुवर्णा यांच्या साठी घेत होते. पहिली मुलगी अपर्णा

हिचा जन्म २ जानेवारी २००१ मध्ये झाला तेंव्हा बाळंतपणाचे वेळी सिझेरियन शस्त्रक्रिया झाली तेंव्हा रु. १७०००/— खर्च झाला होता. पहिला मुलगाच व्हावा ही पतीची इच्छा होती. पण मुलगी झाली शिवाय हा खर्च कोणी करावा यावरुन सासू—पती तसेच माहेरच्या मंडळीत वाद झाला. सासूला न कळू देताच पती संजय यांनी रु. १००००/— दवाखान्याचे बील दिले. नंतर समजल्यामुळे सासू व पती संजय यांच्यात भांडणे होवून कायमचा दुरावा निर्माण झाला. कधी सासूबाई तर कधी पती याबद्दल सुवर्णावर दोषाचे खापर फोडतात.

'मुलगा' झालाच पाहिजे.... जीवनातील स्थित्यंतर :— (मनोगत)

'पहिल्या मुलींच्या जन्माचे स्वागत अशाप्रकारे भांडणाने झाले होते. केवळ सहाच महिन्यात दुसऱ्यांदा गर्भवती राहीले. केवळ सातवीपर्यंत माझे व पतीचे आठवी पर्यंत शिक्षण झाले आहे. गर्भनिरोधक साधनांची मला माहिती नव्हती. पतीने तपासणी करायचे ठरवले. तासगावजवळा कोणत्यातरी हॉस्पिटलमध्ये सोनोग्राफी केली. डॉक्टरनी मुलगीच आहे म्हणून सांगितले. खाली करण्यात आले. यासाठी रु. ९०००/— पेक्षा अधिक खर्च झाला. दरम्यान माझा ब्लडप्रेशर कमी होवून मी आजारी पडले. एकत्र कुटूंबात लहानमोठे सहाजण होतो. सासूबाई सकाळपासून संध्याकाळपर्यंत शेतीत काम करायच्या. या काळात खाली केल्यामुळे स्वयंपाक व घरातील सर्व कामाचा भार त्यांच्यावरच पडला, सतत भांडणे होवू लागली. दुसरी मुलगीच होती या विचाराने पतींना ग्रासले होते. ते सतत नवस बोलत असत. सासूची इच्छा आमचे चांगले व्हावे अशी नाही असा त्यांचा समज झाल्यामुळे ते सासूबरोबर बोलत नसत, बोलले तर भांडत यातून आम्ही वेगळे रहायचे ठरवले.

बाजूला (वायली) राहिल्यानंतर पुन्हा एकदा मुलगी असल्याचे सोनोग्राफीतपासणीतून कळले व पुन्हा एकदा खाली करण्यात आले. या काळात आम्ही कर्जबाजारी झालो होतो. चौथ्यांदा सोनोग्राफी तपासणी साठी पैसेच नव्हते त्यामुळे तपासणी केली नाही. बाळंतपणासाठी माहेरी गेले तेंव्हा फोनवरुन सासरची भांडणेच कळत. मी रोज देवाच्या पाया पडत असे. मुलगा होऊदे पण पुन्हा दि. २४/०४/२००४ ला मुलगीच झाली. पती हॉस्पिटलमध्ये आले तेंव्हा प्रचंड निराश होते. लगेच निघुन गेले घरी न जाता मुंबईला गेले. एक आठवडा फोन उचलत नव्हते काळजी व नैराश्याने मला आत्महत्या करावीशी वाटत होती. आता ते समजून घेतात परंतू किरकोळ कारणावरुन भांडण झाले तरी आजही ते मुलगा झाला नसल्याचे खापर माझ्यावरच फोडतात. कधी—कधी दारु पितात त्यांचा स्वभाव लहरी बनला आहे.

व्यष्टी अध्ययन क्र. २:—

पुनम (नाव बदललेले) या २७ वर्षाच्या असून गुहिणी आहेत. पती शिक्षक असूनही पहिली मुलगी झाल्याने निराश असतात. याचे कारण त्यांची सरकारी नोकरी. सरकारी नोकरीत दोन अपत्यांचे बंधन असते. त्यामुळे त्यांना पहिला मुलगाच व्हावा असे वाटत होते पण पहिली मुलगी झाली.

लग्नानंतरचे जीवन:—

पुनम यांचे शिक्षणही डी. एड्. झाले आहे. २००८ साली लग्न झाले तेंव्हा त्यांना नोकरी मिळेल असे सर्वांना वाटत होते पण नंतर शिक्षक भरती शासनाने थांबवली व पुनम यांच्या शिक्षिका

बनण्याच्या स्वप्नावर पाणी पडले. परिणामी घरातील त्यांचे महत्व कमी होत असल्याचे त्यांना सतत जाणवत असे त्यातही पहिली मुलगी. दुसऱ्यांदा राहिले तेंव्हा शिक्षक असणाऱ्या पतीने तपासणी करुन मुलगा आहे की मुलगी ते पाहण्याचा निर्णय घेतला. ते फोनवर सतत केठे चेकअप करतात याचीच माहिती घेत असत.

'मुलगाच हवा .... झालेले स्थित्यंतर व नंतरचे जीवन:—

दुसऱ्यांदा बेकायदेशिरपणे तपासणी केली तेंव्हा डॉक्टरनी मुलगीच असल्याचे सांगितले (तपासणी कोठे केली हे सांगण्यास त्यांनी नकार दिला) गर्भ खाली करावयाचे ठरले व त्याप्रमाणे कुठल्यातरी आडवळणी मळयात, जनावरांच्या गोठयाप्रमाणे असणाऱ्या जागेत गर्भ खाली करण्यात आला. यावेळी डॉक्टरनी रु. ३००००/— घेतले होते.

यानंतर पतीच्या स्वभावात प्रचंड बदल झाला. ते देवधर्म करु लागले. ज्योतीषाकडे जावून वारंवार पत्रिका पाहत. घरात होम करुन ग्रहांची शांती करण्यात आली. यानंतर खरे तर घरातली शांती हरवल्यासारखी वाटते. पति शिक्षक असूनही मुलगाच व्हावा यावर ठाम आहेत. त्या म्हणतात मला नोकरीही लागली नाही व मुलगा झाला नाही. यामुळे निराश झाल्यासारखे वाटते.

मुलगाच व्हावा असे तुमच्या पतीला का वाटते?

या प्रश्नावर त्या म्हणतात की पतिला आपला वंश बुडेल, कुणासाठी जगायचे, भाव—भावकीमध्ये कमीपणा आला असे वाटते. शिवाय त्यांच्या मित्राला किंवा भावकीत कुणाला मुलगा झाल्याचे कळले तर त्यांना खूप दु:ख होते. माझे नशीबच फुटके आहे असे ते म्हणत राहतात.

निष्कर्ष:—

लग्नानंतरच्या सुरुवातीच्या काळात कुटूंबात सुख असल्याचे त्यांच्या सांगण्यावरुन लक्षात येते. परंतू पहिली मुलगी झाल्यानंतर कौअूंबिक वातावरण बिघडले कारण दुसरा मुलगाचा व्हावा ही अपेक्षा वाढली.

दोन्ही व्यष्टी अध्ययनात गर्भ तपासणी केली गेली. पहिल्या व्यष्टी अध्ययनातून असा निष्कर्ष निघतो की गरीब परिस्थितीतही लोक अवैध्य गर्भ तपासणीसाठी खर्च करतात. डॉक्टरही याकडे पैसा मिळविण्याचे साधन म्हणून पाहतात. परिणामी कुटूंबाची आर्थिक परिस्थिती खलालवून कौटूंबिक हिंसाचारास सुरुवात होते.

दुसऱ्या व्यष्टी अध्ययनात कुटूंब संशिक्षित असूनही रुढी परंपरागत वंशाचा दिवा या विचाराने ग्रासले आहे. मुलगा होत नाही तोपर्यंत स्त्रीला आपले काही खरे नाही अशी चिंता लागते. परंतू मुलगाच का हवा? याचे समर्पक उत्तर पती जवळ नसते. अविवेकी विचार महिलांवरती लादले जात असल्याचा निष्कर्ष निघतो.

मुलगा होत नसेल तर स्त्रियांना अशा प्रकारे मानसिक, शारिरीक हिंसेला प्रत्यक्ष—अप्रत्यक्षपणे सामोरे जावे लागत असल्याचा निष्कर्ष निघतो.

शिफारशी:–

१. लग्नाच्या वेळीच लिंग समभावाचे समुपदेशन दोन्ही कुटूंबातील (सासर–माहेर) मंडळींना करुन देणे आवश्यक आहे.

२. लैंगिक शिक्षणाचा अभाव असल्याने मुलगा होत नाही याबाबत स्त्रिलाच जबाबदार धरले जाते. याचे शास्त्रशुध्द ज्ञान नवविवाहीतांना दिले जावे असे ज्ञान प्रमाणित एन.जी. ओ. कडून घेतल्याचे प्रमाणपत्र विवाह नोंदणीसाठी आवश्यक करण्यात यावे.

३. असा कौटूंबिक हिंसाचार रोखण्यासाठी ग्राम पातळीवर स्त्री हक्क जागृती समिती निर्माण करण्यात याव्यात.

४. पुरुषाच्या तसेच पुरुषी मानसिकता असणाऱ्या स्त्रियांच्या मानसिक परिवर्तनासाठी संवेदना निर्माण करणारे जागृतीपर कार्यक्रम घेण्यासाठी सामाजिक संसींनी पुढाकार घ्यावा.

५. स्त्रिविषयक कायदयांची माहिती ग्रामसभेद्वारे देण्यात यावी.

संदर्भ सुची:–

१) मानवी हक्क आणि न्याय: प्रा. पी. के. कुलकर्णी.

२) स्त्री–पुरुष तुलना : ताराबाई शिंदे.

व्यावसायिक समाजकार्य शिक्षण : काही आव्हाने

डॉ.भौमिक देशमुख
प्राध्यापक,
आजीवन अध्ययन व विस्तार विभाग,
सावित्रीबाई फुले पुणे विद्यापीठ
पुणे—४११००७

आपल्या देशात परोपकारी वृत्तीने दुसऱ्याला मदत करण्याचे काम पूर्वापार चालत आलेले आहे. त्याला कधी धार्मिक—सांस्कृतिक आधार दिला गेला तर कधी राजकीय! त्याहीपलीकडे मानवतावादी दृष्टीकोनातून काम करणाऱ्या कार्यकर्त्यांची आणि पर्यायाने कामाची ही परंपरा आपल्याकडे होती आणि आजही आहे. अशा वेगवेगळया दृष्टिकोनातून दुसऱ्याला मदत करण्याच्या परंपरेलाच आपण 'समाजकार्य' असे म्हटलेले आहे. परंतु दुसरीकडे या पारंपारिक समाजकार्याला समांतर किंबहुना काही अंशी छेद देणारे औपचारिक 'समाजकार्य शिक्षणाची' विद्यापीठे, महाविद्यालये व संस्था कार्यरत आहेत.

या संस्थांमधून पदव्युत्तर पातळीवर दोन वर्षाचा अभ्यासक्रम प्रात्यक्षिकांसह शिकविला जाऊ लागला. यात वैयक्तिक किंवा सामाजिक समस्येचे शास्त्रीय दृष्टिकोनातून निदान व उपाययोजना करण्याचे तंत्र व कौशल्यांवर भर दिला गेला. पाश्चात्य राष्ट्रात यशस्वी झालेले हे शिक्षण स्थानिक परिस्थितीनुसार किरकोळ बदल करून भारतात आणल्यावर भारतीय सर्वसामान्य, मध्यमवर्गीय माणूस या उपक्रमाकडे सुरूवातीस कुतुहलाने बघू लागला. समाजकार्य शास्त्रीय पध्दतीने कसे केले जाऊ शकत असेल या विषयीचे मोठे कुतूहल लोकांमध्ये वाढले होते; तर काहींनी मात्र नकारात्मक पवित्रा घेतलेला होता, त्यात धार्मिक क्षेत्राबराबरच राजकीय व इतर क्षेत्रातील मंडळींचा समावेश होता.

थोडक्यात, भारतामध्ये समाजकार्याचे दोन ठळक प्रवाह आहेत. एक 'पारंपारिक समाज कार्य' आणि दुसरे 'भारतातील व्यावसायिक समाजकार्य' दोन्हींच्या कार्यपध्दतींमध्ये आणि दृष्टिकोनांमध्ये अनुक्रमे 'ऐच्छिक' आणि 'व्यावसायिक' असा मूलभूत फरक आहे. त्यामुळे ऐच्छिक सेवा देण्याची आणि स्वीकारण्याची भारतीय लोकांची मानसिकता बनल्यामुळे अलिकडच्या शास्त्रीय ज्ञानावर आधारित परंतु व्यावसायिक प्रकारच्या समाजकार्याकडे भारतीय लोक काहीशा संशयाने बघू लागले. 'समाजकार्य' करण्यासाठी ज्ञानापेक्षा इच्छा महत्त्वाची असून तसा नि:स्वार्थी पिंड असायला लागतो. अशा प्रकारचा संभ्रम निर्माण करणारा सूर विशेषत: राजकीय क्षेत्रातील मंडळी काढू लागली. पर्यायाने व्यावसायिक समाजकार्यासारख्या अतिशय चांगल्या शिक्षणाकडे सरकारकडून गेल्या ७० वर्षात सातत्याने दुर्लक्ष होत गेले अशा या प्रतिकूल परिस्थितीत देखील या शिक्षणक्षेत्रातील जाणकार व कर्त्या मंडळींच्या अपार मेहनत व अथक प्रयत्नांमुळे या शिक्षणाला चांगले दिवस यायला सुरूवात झालेली असतांना खासगीकरण, जागतिकीकरण व मुक्त अर्थव्यवस्थेच्या लाटेला तोंड द्यायला लागते आहे. या महाकाय लाटेला तोंड देण्याचे सामर्थ्य समाजकार्य शिक्षणामध्ये असले तरी त्याची शक्ती मात्र कमी पडते. कारण देशात दरवर्षी सुमारे ३ हजार तर महाराष्ट्रात १५००

युवकयुवती समाजकार्य शिक्षणाची पदवी घेऊन बाहेर पडतात आणि समाजकार्यात निपुण असल्यांचा दावा करतात.

आजपर्यंत व्यावसायिक समाजकार्य शिक्षणाने विविध क्षेत्रे व्यापलेली आहेत. ही क्षेत्रे मुख्यत:त्या त्या काळातील समस्या, तात्कालिक किंवा स्थानिक प्रश्न होते. उदा. निरक्षरता, अज्ञान, वेशाव्यवसाय, आरोग्य, पर्यावरण, अस्पृश्यता, महिला, व आदिवासी समाज, बालके वगैरे. या निरनिराळया गट किंवा समुदायाच्या समस्या हाताळण्यासाठी समाजकार्य व्यवसायाने मध्यस्थी केलेली आहे. नवनवीन तंत्रे, पध्दती, साधने विकसित करून या गटांच्या समस्यांची तीव्रता कमी करण्याचे प्रयत्न केलेले आहेत. परंतु राष्ट्रीय धोरणाचा एक भाग म्हणून समाजकाय्र शिक्षण आणि व्यवसायाकडे फारसे गांभीर्याने न पाहिल्यामुळे वरील विविध क्षेत्रात व्यावसायिक समाजकार्याचा ठसा ठळकपणे उमटविण्यासाठी अनेक अडचणींना तोंड द्यावे लागत आहे.

राष्ट्रीय पातळीवर बोलत असताना मोठी गंमतच आहे. एकीकडे आपण 'कल्याणकारी राज्य' ही संकल्पना स्वीकारून गेली ६८ वर्षे त्याची अंमलबजावणीही करीत आहोत; परंतु कल्याणकारी राज्यांचे धोरण ठरविण्यात व सामाजिक नियोजन किंवा त्याची अंमलबजावणी करण्यात समाजकार्य शिक्षण व व्यवसायाला नेमके स्थान मात्र कोठेही देण्यात आलेले नाही. ही राज्यकर्त्यांच्या विस्मरणात गेलेली गोष्ट अनेक वेळेला आठवण करून देऊनही अजूनही त्यांच्या लक्षात येत नाही; हे दुर्दैवच म्हणावे लागेल.

अशा दोलायमान परिस्थितीत व्यावसायिक समाजकार्य शिक्षण नेटाने आपली वाटचाल करीत आहे. अनेक नव — नवीन क्षेत्रे पादाक्रांत करून आव्हानांना तोंड देत काही विद्यापीठे आणि संस्थांनी दर्जेदार शिक्षण देऊन देशात व परदेशात चांगली प्रतिमा निर्माण केली आहे. अशा संस्थांचे कोड—कौतुक करण्यापलीकडे राज्य किंवा केंद्र सरकारे गेली आहेत असे वाटत नाही.

आज शेकडो युवक—युवती प्रशिक्षण व पदव्या घेऊन बाहेर पडताहेत; परंतु या प्रशिक्षित मनुष्यबळाचा उपयोग व्यवस्थित होत नाही अशी वारंवार तक्रार केली जाते. थोडक्यात व्यावसायिक समाजकार्य शिक्षण देखील परिक्षाभिमुखच बनत गेले. पर्यायाने सामाजिक प्रश्नांची मांडणी शास्त्रीय पध्दतीने करून, त्याची कारणमीमांसा आणि चिकित्सा एक विशिष्ट समाजशास्त्रीय चौकटीत करून तो प्रश्न सामाजिक पातळीवच सोडविण्याचे सामर्थ्य या विद्यार्थ्यांमध्ये आणण्याचे प्रयत्न अपवादात्मक संस्था वगळता होत नसल्याचे दिसते. ही उणीव भरून काढण्यासाठी राज्यांनी समाजकार्य शिक्षणासंबंधी काही धोरणात्मक निर्णय घेण्याची गरज आहे.

सध्याच्या जागतिकीकरण व खासगीकरणाच्या युगाबरोबर चालताना समाजकार्य शिक्षणाला आलेले मळभट दूर करून एका नव्या ताकदीने वाटचाल करावी लागणार आहे. खासगी क्षेत्रातील संभाव्य रोजगाराच्या संधी शोधून किंवा तसा दूर दृष्टिकोन ठेवून आपल्या अभ्सासक्रमात आणि प्रशिक्षण देण्याच्या पध्दतीत बदल करावे लागतील. अन्यथा आधीच दुर्लक्षित असलेले हे शिक्षण टाकाऊ होण्याची भीती वाटते. दुसरे खासगीकरणाच्या लाटेत शेतीसारख्या मूलभूत क्षेत्राला प्राधान्य देऊन समाजकार्य व्यवसायाने रोजगारांच्या नवीन संधी

उपलब्ध करायला हव्यात. बदलत्या पीक—पध्दतींचा सामाजिक—आर्थिक दृष्टिकोनातून अभ्यास करून नव—नवीन प्रयोग करणे, सहकारी तत्वावर लहान शेतकऱ्यांचे व शेतमजुरांचे संघटन करून त्यांची क्रयशक्ती वाढेल किंवा टिकून राहील असा प्रयत्न करणे, दुय्यम व्यवसायाकडे गांभीर्याने बघणे; या सर्व गोष्टी करण्यासाठी ग्रामीण अर्थव्यवस्थेचे गणित नव्या स्वरूपात मांडायला लागेल. ते कसे असावे यासाठी समाजकार्यतज्ञ व अर्थतज्ञांनी एकत्रितपणे विचार करण्याची गरज आहे. त्याचप्रमाणे सामाजिकदृष्टया उपेक्षित, दुर्लक्षित, भूमिहिन, असंघटित क्षेत्रातील घटक या सर्वांना सहकारी तत्त्वावर संघटित करून त्यांची क्रयशक्ती वाढविणे व टिकविणे आणि या माध्यमातून एक प्रकारचा विधायक दबाव गट निर्माण करणे; अशा क्षेत्रांचा नव्याने विचार करून सामाजिक धोरणे खासगीकरणाच्या संदर्भात आखण्यास सरकारकडे आग्रह धरण्याचे काम समाजकार्य व्यवसायाला करावा लागणार आहे.

शेवटी 'श्रम—प्रतिष्ठा' या जुन्याच मूल्याचे महत्त्व समाजकार्य शिक्षणातून विद्यार्थ्यांवर आणि पर्यायाने तरूणांवर बिंबविण्याचे काम करून निवडलेल्या क्षेत्रात सक्षमता आणण्याचे मार्गदर्शन हा व्यवसाय २१ व्या शतकात देखील समर्थपणे करू शकतो, हे समजून 'ॲडव्होकेसी', 'फॅसिलिटेटर', व 'एनॅब्लर' या समाजकार्य व्यवसायातील भूमिकांबरोबरच नियोजनकर्ता व प्रशासक म्हणूनही कौशल्य विकसित करणेही आवश्यक आहे.

सध्यस्थितीत समाजकार्य हा एक व्यावसायिक अभ्यासक्रम आहे, हे आधी सर्व विद्यापीठे आणि महाविद्यालयांनी स्वीकारायला हवे व त्यानुसार व्यावसायिक अभ्यासक्रमाच्या पूर्तता करण्याचे काम करायला हवे. यासाठी अर्थातच शासनाचे सहकार्य आवश्यक आहे. परंतु याबरोबरच नवीन बहुराष्ट्रीय कंपन्यांनी देखील यात पुढाकार घेण्याची गरज आहे. औद्योगिकरणाचा भाग म्हणून व्यावसायिक दृष्टिकोनातून सामाजिक बांधिलकी प्रत्यक्षात आणण्याचे बंधन या कंपन्यांवर घालण्यात यावे, समाजकार्य महाविद्यालयांनी अधिक वास्तव व वस्तुनिष्ठ बनावे. वैयक्तिक कार्यपध्दतींऐवजी सामूहिक व सामुदायिक कार्यपध्दतींना प्रशिक्षणात प्राधान्य द्यावे. विद्यार्थीकेंद्रीत वस्तुनिष्ठता आणावी. व्यावसायिक शिक्षणाची उच्च नितीमूल्ये टिकवावी. या आणि अशा गोष्टी विविध स्तरावर होण्याची गरज आहे.

(पूर्वप्रसिध्दी दै.लोकमत, पुणे २३ एप्रिल २००१)

"अनुसूचित जमाती व इतर पारंपारिक वन निवासी अधिनियम २००६ च्या लाभार्थ्यांच्या जीवनावरील परिणामांचा अभ्यास (संदर्भ मराठवाडा विभाग)"

मार्गदर्शक
डॉ. प्रकाश जाधव
प्राचार्य
मानवलोक समाज विज्ञान महाविद्यालय,
अंबाजोगाई जि. बीड

संशोधक
सुनिल रामराव बारसे
स्वामी रामानंद तीर्थ मराठवाडा विद्यापीठ,
नांदेड

प्रस्तावना

क्षेत्रफळाच्या बाबतीत भारताचा जगात सातवा क्रमांक लागतो. भारताचे जंगल व्याप्त क्षेत्र ६३७. कोटी हेक्टर्स आहे. म्हणजेच भारताचे जंगल व्याप्त क्षेत्राचे एकूण भूभागाशी प्रमाण १९.३९ टक्के आहे. २०११ च्या जनगणनेनुसार भारताची लोकसंख्या १,०२,७०,१५,२९७ आहे. त्यापैकी भारतातील आदिवासी लोकसंख्या ८.४३ कोटी आहे. म्हणजेच एकूण लाकसंख्येशी ८.२ % प्रमाण आदिवासीचे आहे.

महाराष्ट्राचे एकूण भौगोलिक क्षेत्र ३,०७,७१३ चौ.कि.मी. आहे. राज्यातील वनाखालील क्षेत्र ६१.९ हजार चौ. कि. मी. आहे. जे की, राज्याच्या भौगोलिक क्षेत्रफळाच्या २०.१ % आहे. २००१ च्या जनगणनेनुसार महाराष्ट्र राज्याच्या एकूण लोकसंख्येच्या ८५.७७ इतकी लोकसंख्या आदिवासींची आहे.

भारतामध्ये एकूण ७०० आदिवासी जमाती आहेत. तर महाराष्ट्रामध्ये एकूण ४७ आदिवासी जमातीची नोंद आहे. २००१ च्या जनगणनेनुसार भारतातील एकूण लोकसंख्येनुसार आदिवासी साक्षरतेचे प्रमाण ४७.१० % आहे. यामध्ये पुरूष साक्षरता ५९.१७ % आहे तर स्त्री साक्षरतेचे प्रमाण ३४.७६ % आहे. एकूण लोकसंख्येचा विचार करता ही साक्षरता अगदी कमी आहे.

प्रत्यक्षात आदिवासी समाज हा जंगलात किंवा डोंगराळ भागात राहतो म्हणून त्यांना वन्यजमाती, गिरीजन आणि जंगलाचे राजे या नावानेही संबोधले जाते. भारतीय संविधानात आदिवासींना अनुसूचित जमाती असे संबोधले आहे. भारतीय संविधानातील कलम ३४२ (१) नुसार ज्यांचा समावेश अनुसूचित जमातीच्या यादीत केला आहे त्यांना अनुसूचित जमाती असे म्हणतात.

नैसर्गिक वातावरणात राहणारा समाज खरोखरच एकेकाळी जंगलाचे राजे होते. या आदिमांचे जीवन स्वच्छंदी होते. मुक्तपणे जंगलातील फळेमुळे गोळा करणे, शिकार करणे, मासे पकडणे, पशुपालन आणि शेती यासारख्या आर्थिक क्रियातून ते आपल्या गरजांची पुर्तता करीत असत. अशा प्रकारे त्यांचे जीवन सुखी व समाधानाचे होते.

परंतु ब्रिटीश साम्राज्यामध्ये इ.स. १८६५ या साली भारतातील पहिला वनविषयक कायदा करण्यात आला. या कायद्यान्वये स्थानिक रहिवाशांचे हक्क निश्चित करणे, वनातील वृक्षतोडणी, मालाची चोरटी वाहतूक, वनक्षेत्रावरील अतिक्रमणे, वनात आगी लावणे, मोकाट चरणी, वन्यजीवांची हत्या यासंबबंधी योग्य शिक्षांची तरतुद करणे, आवश्यकतेनुसार खाजगी जंगलाच्या वापरावर नियंत्रण करणे यांची तरतुद करण्यात आली. परिणामी या कायद्यामळे एकेकाळी स्वच्छंदी जीवन जगणाऱ्या वननिवासींच्या पारंपारिक व्यवसायावर गदा आली. त्यांना त्यांचा उदरनिर्वाह करणे सुध्दा कठीण झाले होते. त्यानंतर शासनाच्या मालकीचे जे वनक्षेत्र आहे त्याच्या संरक्षणासाठी व संवर्धनासाठी ब्रिटीशांनी भारतीय वन अधिनियम १९२७ या कायद्याची निर्मिती केली. या कायद्यान्वये वनउपजाची कापणी गोळा करणे, संग्रहण, वाहतुकीस विल्हेवाट या करीता वनविभागाची परवानगी लागते. त्याचबरोबर वाहतुक पासची आवश्यकता असते. कोणत्याही लाकडाचे रूपांतर करण्याकरीता परवानगी लागत असल्या कारणाने आदिवासींना या कायद्याअंतर्गत परवानगी घ्यावी लागते. सुर्यास्तानंतर व सुर्योदर्यापूर्वी कोणत्याही वाहनास वाहतूक परवाना दिला जात नाही. अवैधरित्या वन उपजीवाची वाहतूक होत असताना आढळली तर ते वाहन जप्त करून सरकार जमा करण्याची तरतुद या कायद्यात कलम ५२ व ६१ मध्ये केलेली आहे. ४१ कलमान्वये वाहतुक परवाना न घेता लाकुड वाहतुक केली तर तो गुन्हा होतो.

१९५२ या साली स्वातंत्र्योत्तर काळातील पहिली राष्ट्रीय वननिती तयार करण्यात आली. देशातील एक तृतीयांश क्षेत्र वनाखाली आणण्याचे ठरविले. १९७२ ला वन्यजीव संरक्षण अधिनियम तयार करणत आला. त्याची अंमलबजावणी १९७३ पासून सुरू झाली. त्यामध्ये १९९१ या वर्षी आमुलाग्र बदल करण्यात आले. गुन्हयाच्या शिक्षेत वाढ झाली. अशा गुन्हयाकरीता ५ वर्षे तुरूंगात व २५००० रूपये दंड अशी तरतुद करण्यात आली. ०१ ऑक्टोबर ते ०७ ऑक्टोबर या काळात वन्यजीव सप्ताह पाळण्यास सुरूवात झाली.

०१ एप्रिल १९७३ पासून व्याघ्र प्रकल्प (Tiger Project) कार्यान्वित करण्यात आला. या प्रकल्प योजनेत वाघ या वन्यजीवास संरक्षण देण्यात आले असन वाघाच्या संख्येत वाढ होण्यासाठी आवश्यक परिस्थिती निर्माण केली गेली. या अंतर्गत देशात २५ वनक्षेत्रे वाघासाठी राखीव ठेवण्यात आली असून १४ राज्यात मिळून ३३८७५ चौ.क्मिी. क्षेत्र त्यासाठी राखीव ठेवण्यात आले आहे.

१९८० या वर्षी वनसंवर्धन अधिनियम अमलात आला. या नुसार कोणत्याही राज्यशासन किंवा कोणत्याही खाजगी व्यक्तीस वनजमीन वनेत्तर कामासाठी उपयोगात आणावयाची असेल तर त्यासाठी केंद्र शासनाची पूर्व परवानगी घ्यावी लागते. या कायद्याच्या जाचक अटींमुळे वनात राहणारे अनुसूचित जमातीचे सदस्य, अनुसूचित जमातीचे फिरस्ता आदिवासी समाज जे वनांवर किंवा उपजिविकेच्या खऱ्याखुऱ्या गरजांसाठी वनांवर अवलंबून होते त्यांना जंगलातून हद्दपार होण्याची नामुष्की पत्करावी लागली. एवढेच नव्हे तर शासनाला सुध्दा शासकीय प्रकल्पासाठी जमीन मिळवायची असेल तरी या कायद्याच्या जाचक अटीमुळे ते शक्य होत नव्हते. या कायद्यामुळे आदिवासी समाजाची दोलायमान स्थिती निर्माण झाली. एकतर अज्ञानामुळे आदिवासी समाज व्यापार आणि नोकरीही करू शकत नव्हता आणि जंगल सोडूनही जावू शकत नव्हता. एकेकाळी जमिन मालक असलेले वननिवासी त्यांच्या जमिनी वनखात्यात गेल्यामुळे आज भूमिहिन, शेतमजुर म्हणून वावरत आहेत. अशा आदिवासींना व इतर पारंपारिक वननिवासी लोकांना सामाजिक न्याय प्रस्थापित करण्याच्या, वनसंरक्षण व तसेच जैव विविधता टिकविण्याच्या उद्देशाने अनुसूचित जमाती व इतर पारंपारिक वननिवासी वनहक्क अधिनियम २००६ पारित करून सामाजिक समता प्रस्थापित करण्याच्या दृष्टीने खरोखरच शासनाने एक क्रांतीकारी पाऊल उचललेले आहे.

साहित्याचा आढावा

१. आदिवासी जमातीची ओळख विश्लेषण करताना अभ्यास गुरूनाथ नाडगोंडे यांनी भारतीय आदिवासी या पुस्तकात माणसाची भ्रमंती अवस्था संपुष्टात आणल्यानंतर माणूस कोठे ना कोठेतरी स्पिट होऊ लागतो. परंतु नैसर्गिक पर्यावरणात राहणाऱ्या लोकांना कोणी जंगलराजे म्हणतात तर कोणी त्यांना धरतीची लेकरे म्हणतात याच लोकांचा उल्लेख आदिवासी किंवा आदिम समाज म्हणून केला जातो. रिसले, लॅस्सी, एल्विन, ए. व्ही. ठक्कर यांनी या लोकांना अगदी प्राचीन किंवा अगदी मूळचे रहिवासी म्हटले आहे. आदिम, गर आदिवासी असे नामाभिमान हटनने केले. डॉ. धुरये यांनी त्यांना तथाकथित मूळसे रहिवासी व मागासलेले हिंदु असे म्हटले आहे. (नाडगोंडे २००३-०१)

२. भौगोलिक वर्गीकरण, स. मा. गर्गे यांनी संपादित केलेल्या आदिवासी समाजाची भौगोलिक वर्गीकरण पुढील प्रमाणे केले आहे. बहुसंख्य आदिवासी डोंगर, दऱ्याखोऱ्यात, पठारे, पर्वत आणि जंगल विभागात राहतात. दक्षिण-पश्चिम विभाग मध्य पट्टयाचा विस्तीर्ण भाग व उत्तर आणि पूर्वेकडील सहयाद्रीचा भाग असे भौगोलिकदृष्टया तीन विभाग पडतात. दक्षिण-पश्चिमी विभागात प्रामुख्याने दक्षिण भारतातील डोंगराळ प्रदेश, पश्चिम घाटाचा प्रदेश महाराष्ट्र गुजरात, कर्नाटक, कुर्ग, त्रावणकोर कोचीन, आंध्र, तामिळनाडू हे प्रदेश येतात. या विभागात प्रामुख्याने गोंड, भिल्ल, वारली, महादेव कोळी, तोडा, कादर, चेंचू, ठाकर, कोमा, कोलाम, हिलरेड्डी, येनाडी इ. जमातीचा समावेश होतो.

   मध्यपट्टयाच्या विस्तीर्ण भागात दक्षिण बिहारमधील छोटानागपूर, मध्यप्रदेशातील विस्तीर्ण जंगले, दक्षिण ओरिसातील उंचवटयाची प्रदेश, पश्चिम ओरिसातील जंगलप्रदेश विंध्य व सातपुडयाचा काही भाग, नर्मदा व गोदावरी नदी मधील प्रदेश, यांचा अंतर्भाव होतो. या विभागात गोंड, भिल्ल, मुंडा, बैगा, कोल, कोम, परधान इत्यादी जमीचा समावेश होतो.

   उत्तर आणि पूर्वेकडील सरहद्दीच्या भागात ब्रम्हपुत्रेच्या खोऱ्यातील दोन्ही बाजुचा डोंगराळ प्रदेश, उत्तर व पूर्व बंगालमधील डोंगराळ भाग आणि हिमालयाचे उमार यांचा समावेश आहे. त्यात खासी, गारो, अबीर, मीझो, नागा, अंगामी, कूकी, लूथाई या जमातीचा समावेश होतो. (गर्गे स. मा. १९८६ :२२६)

३. सामाजिक आंदोलन या पुस्तकात गुरूनाथ नाडगोंडे या लेखकानी आपल्या पुस्तकात पुढील बाबीचा उल्लेख केलेला आहे. ब्रिटीश राज्यकर्त्यांनी आदिवासींना जाणीवपूर्वक दूर ठेवले. क्रिश्चन मशिनरी, प्रशासक, जमीनदार व सावकार इत्यादीनी आदिवासींसी जवळीक साधली. आदिवासींना राष्ट्रीय चळवळीनेही लक्षात घेतले नव्हते. स्वातंत्र्यचळवळीत आदिवासींना फार मोठा त्याग केला होता. याची नोंद इतिहासकारांनीही घेतली नाही. संथाल व मुंडा आदिवासींनी १८५५ ते ५६ साली ब्रिटीश वसाहतवादाविरोधी रक्त सांडले होते. संथाल व मुंडाचे बंड मोडून टाकण्यासाठी ब्रिटीशांनी आपले बळ पणाला लावणे भाग पाडले. कित्येक हजार संथालींचा त्यात बळी पडला. तसेच आदिवासीवरील अन्याय व पिळवणूक यांनी कड गाठली होती. ईस्ट इंडीया कंपनीने जमिनदारी पध्दत सुरू केली होती. संथालाकडून जबरदस्त खंड वसूल करण्याची मोहिमच जमिनदारांनी सरकारी आशिर्वादावर उघडलेली होती. त्यातच शेतीतून निघणारे पिके तोकडे निघत होते. परिणामी जमिनदारानी त्यांना कर्जकर्दमात रूतवून त्यांच्या जमिनी धूर्तपणे बळकावल्या. (गुरूनाथ नाडगोंडे १९८६ :२-३०)

४. देवगावकर एस. जी. यांनी आदिवासी विकास प्रशासन या पुस्तकात जंगली गावे निदान विदर्भात तरी अत्यल्प आहेत, असल्यास त्यांचे महसूली गावात रूपांतर व्हावे हे इस्टच आह. मात्र यात खालील दोन प्रामुख्याने घालाव्यात १) फॉरेस्ट जमिनीवर अतिक्रमण करून वर्षानुवर्षे आदिवासींनी शेती केली अशा अतिक्रमित जमिनीचे नियमीतीकरण करून त्यांना पटटे देण्याचे धोरण शासनाने स्वीकारले होते मात्र अनेक ठिकाणी अजूनही हे कार्य झालेले नाही त्याला कालमर्यादा देऊन ते पूर्ण करावे. २) झुडपी-जंगली नावाची एक कपोल कल्पित बाब वनविभागाने स्वीकारली आहे त्यामुळे आदिवासी शेतीच नव्हे तर विकास योजनाही मार खातात. तसेच ते पुढे म्हणतात की, भारत सरकारने यात तातडीने पावले उचलून झुडपी-जंगले दूर करण्यास मदत करावी. जंगल व्यवस्थापनात त्यांना सहभागी करावे व ग्रामपंचायतीला अंतिम निर्णय घेण्याचे अधिकार वापरू द्यावेत तसेच जंगलातील कोणती जमिन वनखात्याची व कोणती रेव्हेन्यु खात्याची यांचा अजूनही निर्णय अनेक विभागात झालेला नाही. म्हणून अनेक समस्या आदिवासीपुढे निर्माण होतात. त्यासाठी कालमर्यादा टाकून त्यावर अंतिम निर्णय घ्यावेत. (देवगावकर एस. जी. २०११- १७७)

संशोधनाचे उद्देश

१. अनुसूचित जमाती व इतर पारंपारिक वननिवासी समाजाचे सामाजिक व आर्थिक स्थितीचे अध्ययन करणे.
२. वनहक्क अधिनियम २००६ नुसार लाभार्थ्यांचा उदरनिर्वाह होतो का याचा शोध घेणे.
३. अनुसूचित जमाती व इतर पारंपारिक वननिवासी वनहक्क अधिनियम २००६ च्या लाभार्थ्यांच्या जीवनावर झालेल्या परिणामाचा शोध घेण.

गृहितकृत्ये

१. अनसूचित जमाती व इतर पारंपारिक वननिवासी समाजाची सामाजिक व आर्थिक स्थिती खालावलेली आहे.
२. वनहक्क अधिनियम २००६ च्या लाभार्थ्यांचा उदरनिर्वाह होत असेल.
३. वनहक्क अधिनियमाने लाभार्थ्यांच्या जीवनावर सकारात्मक परिणाम झालेला आहे.

निष्कर्ष

१. आजही आदिवासी भागामध्ये संयुक्त कुटुंब पध्दतीचे अस्तित्वात आहे. जरी आदिवासी समाज हा दऱ्या खोऱ्यात, डोंगरात वास्तव्यास असला तरीही कुटुंबातील सर्व सदस्य एकत्र राहतात. तसेच आधुनिक समाजाचा प्रभाव आजही त्यांच्यावर पडलेला दिसून येत नाही. जुन्या रूढी, प्रथा परंपरा आजही जोपासत आहे. प्राचीन काळापासून आदिवासी समाज हा संयुक्त कुटुंबपध्दतीत राहत होता. संयुक्त कुटुंब पध्दतीचे प्रमाणके, नियम संकेत कार्य इत्यादी आजही दिसून येतात. तरी शहरापासून जवळ असलेल्या गावाचा संबंध आदिवासी वस्तीवर असल्याने जे लोक शिक्षणाच्या प्रवाहात आलेले आहेत ते कुटुंब विभक्त झालेले आहेत.

२. ८१.५० % उत्तरदाते हे ब्रिटीश कालखंडापासून जंगलामध्ये वास्तव्यास आहेत. आजुबाजुच्या जंगलातीन नैसर्गिक साधन सामुग्रीवर त्यांचा उदरनिर्वाह भागत असे त्याचबरोबर आजु बाजुच्या जमिनीवर शेती करून आपली उपजिवीका भागवत असे. परंतु या कालखंडामध्ये ब्रिटीशांनी जंगलविषयक धोरण आखून अज्ञानी आदिवासी जमातींना भूमिहिन केले आहे. त्यामुळे त्या जमिनीवरचा हक्क त्यांना सोडून द्यावा लागला. वन हक्क जमीन वाटप शासन निर्णयाने आदिवासी

जमातींना मालकी हक्क प्राप्त झाल्यामुळे त्यांना जमिनी विषयीचा हक्क परत देवून शासन प्रगतीसाठी प्रयत्नशील आहे. ९.५ % उत्तरदाते हे स्वातंत्र्य प्राप्तीच्या अलिकडील काळामध्ये त्या गावात स्थायीक झाल्याचे दिसून येते.

३. ४२ % आदिवासी समाज हा शेतीव्यवसाय करतो तर जंगलातील नैसर्गिक साधन सामुग्री त्यात मध गोळा करणे, तेंदुपत्ता गोळा करणे, डिंक गोळा करणे, बांबु पासून विविध वस्तु तयार करून विकणे इ. व्यवसायावर उदरनिर्वाह करीत असल्याचे प्रमाण २९ % आहे. तरी ४८ % उत्तरदात्यांना आजही स्वत:ला कसण्यासाठी जमिन नसल्यामुळे त्यांना मजुरीसाठी दुसऱ्याच्या शेतात, सालगडी म्हणून, कारखाना इत्यादी ठिकाणी कामासाठी जावे लागते.

४. आदिवासी समाजासाठी शासनाने ज्या योजना आखल्या आहेत उदा. शेळीपालन, कुक्कुटपालन, वराहपालन, मधमक्षी पालन इत्यादी अनेक योजनेचा लाभ संबंधित लाभार्थ्यांना मिळालेला नाही. त्यामुळे आजही हा समाज उपेक्षितच आहे. शासकीय योजनेची माहिती या समाजाला पुरेपुर नसावी किंवा प्रशासनामध्ये उणीव असावी असे स्पष्ट होते.

५. जोडधंदा नसणाऱ्यांचे प्रमाण अधिक असल्यामुळे व जोडधंदा असूनही त्यांचा उदरनिर्वाह होत नसल्यामुळे दुसऱ्याच्या शेतात मजुरी करणाऱ्यांचे प्रमाण अधिक आहे. तर काही उत्तरदाते आजही पारंपारिक पध्दतीने जंगलातील तेंदुपत्ता, मध गोळा करणे, बांबुपासून वस्तु बनविण, डिंक गोळा करणे इ. वस्तु गाळा करून विक्री करून तसेच मिळेल तेथे काम करून आपली उदरनिर्वाह भागवतात.

६. अनुसूचित जमातीतील अत्यल्पभूधारकाचे प्रमाण १४.५० % आहे. अल्पभूधारक शेतकऱ्यांचे प्रमाण २७ % आहे. तर ५ ते ७ एकर शेती असणाऱ्या शेतकऱ्यांचे प्रमाण १९.५० % आहे. तर जमीनच नसणाऱ्या उत्तरदात्याचे प्रमाण ४० % आहे. याचाय अर्थ असा होतो की, जंगलचे राजे, मूळ रहिवाशी असलेल्या आदिवासी समाजाकडे जमीन मुबलक प्रमाणात असणे आवश्यक होते कारण वस्तीच्या भोवतालची जमीन पडीक जंगलानेच व्यापलेली होती. परंतु ब्रिटीशांनी आखलेल्या वनधोरणामुळे त्यांच्या जमिनी वनखात्यात गेलेले आहेत त्यामुळे ते शेतकरी अत्यल्प भूधारक व अल्प भुधारक गणल्या जावू लागते. तसेच ४० % शेतकऱ्यांना आपल्या जमिनीवरचा ताबा कायम ठेवता आला नाही. त्यामुळे ते शेतकरी भूमिहिन म्हणून गणल्या गेले.

७. आदिवासी समाज अज्ञानी असल्यामुळे तसेच अक्षराची ओळख नसल्यामुळे जंगलातील जमिनीवर शेती कसून आपला उदरनिर्वाह करीत असत. परंतु वनकायदा लागू केल्याने त्या शेतकऱ्यांच्या जमिनी वनविभागाने आपल्या ताब्यात घेतल्या. त्यामुळे ते शेतकरी आपल्या मालकी हक्कापासून वंचित राहिले. काही शेतकऱ्यांनी त्यांच्या शेतीवरचा ताबा त्यांच्याचकडे होता परंतु मालकी हक्क कुठल्याही प्रकारची नव्हती. अशांचे प्रमाण ५४.५० % दिसून आले.

८. जमिन देण्याबाबत शासनाने मालकी हक्क प्रदान केला. ३ ते ४ एकर लाभार्थ्यांचे प्रमाण ३८.५० % दिसून आले तर ७ एकर पेक्षाही अधिक जमिन लाभार्थ्यांना देण्यात आलेली आहे त्याचे प्रमाण ८.०० % आहे.

९. १४.५० % लाभार्थ्यांना वनहक्क जमिन वाटपापूर्वी जमिनीवर ताबा नव्हता परंतु ती जमिन गावाच्या लगत पडीक स्वरूपाची होती. संबंधित लाभार्थ्याकडे कुठल्याही प्रकारची जमिन नसल्याने गावपातळीवरील समिती व जिल्हा पातळीवरील समितीने निर्णय घेवून त्याही भूमिहिन लाभार्थ्यांना वनहक्क कायद्यानुसार जमिन वाटप केलेल्या आहेत.

१०. गाव पातळीवर जमिनीशी निगडीत अनेक समस्या असल्याने अर्ज केल्यानंतर ९१ दिवसाच्या पुढे जमिन मालकी हक्क देण्यात बाबत निकाली काढलेल्या उत्तरदात्याचे प्रमाण सर्वात जास्त म्हणजेच ९०.५० % आहे तर काही लाभार्थ्यांना जमिन कधी मिळाली सांगता आले नाही याचे प्रमाण ०८.०० % आहे.

संदर्भग्रंथ

१. अभ्यंकर र. सी., प्रतिमा गुंडी (१९८६), भारतीय समाज विज्ञान कोष खंड -१, प्रकाशक संचालक समाज विज्ञान मंडळ पुणे पृ. क्र. २३२, २३३

२. आगलावे प्रदिप (२०११), आदिवासी समाजाचे समाजशास्त्र, श्री. साईनाथ प्रकाशन, नागपूर

३. आदिवासी विकास विभाग महाराष्ट्र

४. आकटे बी. एन., आदिवासीच्या जीवनावर सामुदायिक विकास योजनेचा झालेला परिणाम, पिंपळापुरे बुक डिस्ट्रीब्यूटर्स नागपूर २००९

५. Census of India 2011
६. देवगावकर एस. जी. (२०११), आदिवासी विकास प्रशासन, श्री. साईनाथ प्रकाशन, नागपूर
७. कपूरडेरिया मेघराज (२०१२), कवर आदिवासीचे सामाजिक आणि सांस्कृतिक जीवन, श्री साईनाथ प्रकाशन नागपूर
८. गर्गे स. मा. १९८६, भारतीय समाज विज्ञान कोष, खंड पहिला, स. मा. गर्गे संचालक, समाजविज्ञान मंडळ, शिवाजीनगर, पुणे प्रथम आवृत्ती पृ. क्र. २२३
९. गुरूनाथ नाडगोंडे (२००३), भारतीय आदिवासी, कॉन्टीनेन्टल प्रकाशन, पुणे तृतीय आवृत्ती पृ. क्र. ०१
१०. गर्गे स. मा., आदिवासी समाज : भारत - भारतीय समाज विज्ञान कोष, खंड ३ १, समाज विज्ञान मंडळ, शिवाजीनगर पुणे पृ. क्र. २२६
११. गारे गोविंद, महाराष्ट्रातील आदिवासी जमाती, कॉन्टीनेन्टल प्रकाशन पुणे पृ.क्र. १४
१२. कुलकर्णी शौनक २००९, महाराष्ट्रातील आदिवासी प्रथमआवृत्ती डायमंड पब्लिकेशन, पुणे पृ. क्र. ११२
१३. कपुरडेरिया मेघराज (२०१२), कंवर आदिवासीचे सामाजिक आणि सांस्कृतिक जीवन, श्री साईनाथ प्रकाशन, नागपूर, प्रथमावृत्ती पृ. क्र. ०२
१४. महाराष्ट्रातील जिल्हा निहाय मुख्य जमाती, www.districtwisetribes.in
१५. Statustical Profile of schedule tribes in India, २०१३, ministry of tribal affairs statistics Division Govt. of India, www.tribal.nic.in)
१६. शर्मा एस. एल. १९९६, Tribal Development, Perspectives and issues, M. D. Publication pvt. Ltd. New Delhi./ Sinha Surjit & Sharma R. D. १९७७, Primitive Tribes, The first Step, Govt of India, Ministry of Home Affairs, Delhi.
१७. Tribal of Maharashtra, Posteel June 11, 2011 in Grate commission
१८. www.languagelistof india

"Go to the people,
Live among them,
Learn from them,
Love them.
Start with what they know
Build on what they have"

BOOK-POST

To, _____

_____

_____

_____

Printed and Published by Dr.Prakash B. Jadhav, Principal, Manavlok's College of Social Sciences, Ambajogai, Post Box No.23, Ring Road, Ambajogai Dist. Beed, Pin-431517 (MS) at AAI offset, Shop No. 11, Raje Shivchhatrapati Vyapari Sankul, Ambajogai, Dist. Beed.